

Selçuklu Devleti'nin Kuruluşunda ve Yıkılışında Oğuzların Rolü: Kınık Boyundan Sultan Sancar'a

The Role of Oghuzes in the Establishment and Fall of the Seljuk Empire: From Kınık Tribe to Sultan Sanjar

Oğulcan KAÇAR*

Öz

Selçuklular, Oğuzlar tarafından kurulmuş ve nihayetinde yine onların eliyle tarih sahnesinden silinmiştir. Bu sürecin temelinde, devletin kuruluşundan itibaren Oğuzlara yönelik izlenen politikanın belirleyici bir rol oynadığı görülmektedir. Oğuz/Türkmen politikası başarılı bir şekilde yürütüldüğünde Selçuklu Devleti'nin sınırları genişlemiş; ancak etkisiz kaldığında ise devletin karşı karşıya kaldığı en büyük tehditlerden biri hâline gelmiştir. Tuğrul Bey döneminde bu politika ustalıkla yönetilmiş, serbest dolaşan Türkmenler gelen şikâyetler doğrultusunda belirli bölgelere yönlendirilerek gazaya teşvik edilmiştir. Böylece hem Türkmenlerin savaşçı karakteri tatmin edilmiş hem ganimet elde edilerek ekonomik kazanç sağlanmış hem de bu fetihler sayesinde devletin sınırları genişletilmiştir. Alparslan döneminde de benzer bir strateji benimsenmiş, özellikle Kutalmışoğullarının Anadolu'ya gönderilmesiyle bölgenin Türkleşme süreci hızlanmıştır. Ancak Melikşah sonrası dönemde Oğuz/Türkmen politikası olumsuz bir seyir izlemeye başlamış ve daha belirgin bir hâl almıştır. Özellikle Berkjaruk ve Tapar arasındaki taht mücadeleleri sırasında Türkmenler, zaman zaman taraf değiştirerek devlet içindeki siyasal mücadelelerin seyrini belirleyen bir aktöre dönüşmüştür. Söz konusu politikanın en belirleyici ve aynı zamanda en yıkıcı olduğu dönem ise Sultan Sancar devri olmuştur. Onun yönetimi altında Türkmenlerle kurulan bağ giderek zayıflamış, artan huzursuzluk nihayetinde büyük bir isyana dönüşerek Selçuklu Devleti'nin çöküş sürecini hızlandıran temel etkenlerden biri olmuştur.

* Yüksek Lisans: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, email: ogulcan.kacar@outlook.com,
orcid: [0009-0000-5529-2993](https://orcid.org/0009-0000-5529-2993)

Anahtar Kelimeler: Oğuzlar, Selçuklular, Sultan Sancar, Katvan Savaşı, Oğuz İsyanı

Abstract

The Seljuks were founded by the Oghuzes and eventually disappeared from the stage of history at their hands. It is seen that the policy pursued towards the Oghuzes since the foundation of the state played a decisive role in this process. When the Oghuz/Turkmen policy was effectively managed, the borders of the Seljuk State expanded; however, when it was ineffective, it became one of the biggest threats the state faced. During the reign of Tugrul Beg, this policy was handled skillfully, and the Turkmens, who were free to roam, were directed to certain regions in line with the complaints received and encouraged to wage war. In this way, the warrior character of the Turkmens was satisfied, economic gains were achieved by obtaining booty, and the borders of the state were expanded through these conquests. A similar strategy was adopted during the reign of Alparslan, and the Turkification process of the region accelerated, especially with the dispatch of Kutalmışoğulları to Anatolia. However, in the post-Melikshah period, the Oghuz/Turkmen policy took a negative course and became more pronounced. Especially in the struggle for the throne between Berkyaruk and Tapar, Turkmens changed sides from time to time and became one of the most significant power elements within the state. The period when this policy was the most decisive and at the same time the most destructive was the reign of Sultan Sanjar. Under his rule, the bond established with the Turkmens gradually weakened, and the growing unrest eventually turned into a major rebellion and became one of the main factors that accelerated the collapse of the Seljuk State

Keywords: Oghuz, Seljuks, Sultan Sanjar, Battle of Katwan, Oghuz Rebellion

Giriş

Oğuzlar, X. yüzyılın ilk yarısında Hazar Denizi'nden Seyhun Nehri'ne kadar uzanan geniş bozkırlarda yaşamaktaydılar.¹ Bozkırda

¹ Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972, s. 32.

yaşamının gereği olarak hayvancılık, onların en temel geçim kaynağıydı ve bu sayede çevrelerindeki toplulukların özellikle et ihtiyacını büyük ölçüde karşıyorlardı.² Süryani kaynaklarına göre, hayvanları evcilleştirme konusunda büyük bir ustalığa sahiptiler; hatta vahşi hayvanları bile itaat altına alabilecek yetenekleri vardı.³ Genellikle göçebe bir hayat süren Oğuzlar, kıl çadırlarda barınıyor, doğayla iç içe bir yaşam sürüyorlardı. Ancak zamanla bir kısmı şehir hayatına uyum sağlayarak yerleşik hayata geçti. Yerleşik hayatın getirdiği yaşam tarzı, savaşçılık kabiliyetlerinin giderek zayıflamasına neden olduğundan, göçebe hayatını devam ettirenler onlara “*yatuk*” yani “*tembel*” demeye başladılar.⁴ Çünkü Oğuzlar için savaş, yalnızca bir mücadele biçimi değil, aynı zamanda bir yaşam tarzıydı. Bu yaşam tarzının en belirgin yansımalarından biri ise ok ve yay kullanmadaki ustalıklarıydı; bu yetkinlikleri onları diğer topluluklardan ayırıyor, düşmanlarına karşı büyük bir üstünlük sağlıyordu. Hatta ünlü Arap gezgini İbn Fadlan, Oğuz sübaşısının at üzerindeyken uçan bir kazı tek atışta vurduğunu hayranlıkla anlatmaktaydı.⁵ Bu etkileyici yetenekleri, yalnızca Doğu’nun değil, Batı’nın da dikkatinden kaçırmamıştır. Bizans müellifi Anna Komnena da Türklerin okçulukta ulaştığı ustalığı şu sözlerle betimler: “*Bir Türk, kovalamaya geçmişse, düşmanını, ok atmakla baklar; kendisi kovalanıyorsa, okları sayesinde üstün gelir: Bir ok fırlatır ve ok, uçarak, ya at'a ya atlıya saplanır; ok, [yayın] çok güçlü bir elle [gerilmesinden sonra] atılmışsa, gövdeyi bir yandan ötekine delip geçer; onlar [Türkler] gerçekten çok usta okçulardır.*”⁶ Nitekim fiziksel görünüşleri de dikkat çekiciydi; genellikle uzun saçlı ve bıyıklıydılar.⁷ XI. yüzyıl Ermeni kaynakları, Oğuzları, “*acayip şekilli, yay taşıyan ve kadın gibi uzun saçlı*” olarak betimleyerek onların alışılmışın dışında

² Sümer, *a.g.e.*, s. 42-43; S.G. Agacanov, Oğuzlar, (Çev: Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s. 61.

³ Süryani Mikhail, Süryani Patrik Mikhail'in Vekayinamesi-İkinci Kısım (1042-1195), (Çev: Hrant D.Anreasyan), TTK Yayınları, 1944, s. 6.

⁴ Sümer, *a.g.e.*, s. 42.

⁵ İbn Fadlan Seyahatnamesi, (Çev: Mehmet Şayır), Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 29.

⁶ Anna Komnena, Alexiad Malazgirt'in Sonrası, (Çev: Bilge Umar), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996, s. 488.

⁷ Anna Komnena, *a.g.e.*, s. 20; Sümer, *a.g.e.*, s. 47-48.

bir görünüme sahip olduklarını vurgulamaktaydı.⁸ Ancak Oğuzların asıl gücü, yalnızca fiziksel görünümlelerinden değil, aynı zamanda disiplinli teşkilatlanma yapılarından kaynaklanıyordu. Bozok ve Üçok adında iki ana kola ayrılan Oğuzlar, her biri 12 boydan oluşan toplam 24 boyluk bir yapı içinde örgütlenmişlerdi. Bu ayrımın kökeni Oğuz Kağan Destanı'na dayanmaktadır. Efsaneye göre, Oğuz Kağan avlanmaya gönderdiği üç büyük oğlu (Gün, Ay, Yıldız) doğuya giderek altın bir yay, üç küçük oğlu (Gök, Dağ, Deniz) ise batıya giderek üç gümüş ok bulmuştu. Av dönüşü düzenlenen büyük şölen sırasında, Oğuz Kağan büyük oğullarını sağ yanına (Bozoklar), küçük oğullarını ise sol yanına (Üçoklar) oturtarak ülkesini aralarında paylaştırdı. Bu anlatıya göre Bozoklar yayı, Üçoklar ise üç oku simgeliyordu. Yay, gücü ve yönetimi temsil ederken, ok ise bağlılığı ve tâbiyeti ifade ediyordu. Bu efsane, Oğuzların sosyal ve siyasi yapısının temelini oluşturmuştur.⁹

Oğuzlar, siyasi olarak Oğuz Yabgu Devleti adı verilen bir yönetim altında yaşıyorlardı. IX ve X. yüzyıllar arasında kurulduğu rivayet edilen bu devletin merkezi Yengi Kent idi ve başında “*Yabgu*” unvanını taşıyan bir hükümdar bulunuyordu. Devletin yönetimi, boy beylerinin katıldığı kurultaylar aracılığıyla şekilleniyor, önemli kararlar burada alınıyordu. Yabgunun en büyük yardımcıları arasında Kül-Erkin ve Sübaş gibi devlet görevlileri yer alıyordu.¹⁰ Bulunduğu coğrafya, Oğuz Yabgu Devleti'ni farklı kültürlerle temas hâlinde olmaya zorlamıştı. Hazarlar, Kimekler, Karluklar ve Bulgarlar gibi çeşitli topluluklarla komşu olan Oğuzlar, aynı zamanda Cürcan'dan Farab ve İsbicab'a kadar uzanan Müslüman bölgeleriyle de etkileşim içindeydi.¹¹ Bu durum, devletin ticari, siyasi ve kültürel yapısını doğrudan etkiledi. Özellikle bu bölge, Türk kültür tarihinin şekillendiği

⁸ Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Çev: Hrant D.Andreasyan; notlar Edouard Dulaurer, M.Halil Yinanç), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, s. 48; Başkumandan Simbat, Vekayinamesi 951-1334), (Çev: Hrant D.Andreasyan), 1946, s. 18.

⁹ Agacanov, *a.g.e.*, s. 154-155; Mehmet Emin Bars, “Metinlerarası İlişkiler Bağlamında Oğuz Kağan Destanı'na Bir Bakış”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C: 2, S: 4, 2013, s. 181-197.

¹⁰ İbn Fadlan, *a.g.e.*, s. 23, 28; Agacanov, *a.g.e.*, s. 197, 207; Sümer, *a.g.e.*, s. 38, 53.

¹¹ İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası (Sürat El-Arz), (Çev: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 27.

yerlerden biri oldu. Oğuzların atalarıyla ilgili anlatılar, bu topraklarda efsaneleşti. Oğuz Kağan Destanı, Oğuz boylarının kökenini açıklarken, Dede Korkut Hikâyeleri Aral Gölü ve Kızılorda çevresinde doğdu. Türk destan geleneğinin en önemli eserlerinden biri olan Alpamış Destanı da yine bu coğrafyada ortaya çıktı.¹² Siyasi yapılanması, kültürel mirası ve stratejik konumuyla Oğuz Yabgu Devleti, Türk tarihinin en önemli devletlerinden biri hâline gelmişti.

Nitekim varlığıyla tarihe pek çok destan ve derin iz bırakan Oğuz Yabgu Devleti, X. yüzyılın sonu ile XI. yüzyılın başlarında, kendi içinde siyasi anlaşmazlıklar yaşamaya başladı.¹³ Öyle ki, Yabgu ile boy beyleri arasında yaşanan çatışmalar, Yabgunun otoritesinin giderek zayıflamasına yol açtı; hatta Yabgu, sübaşları üzerinde bile etkisini kaybetti. Haliyle bu durum, bazı boyların bağımsız hareket etmesine ve farklı bölgelere göç etmelerine yol açtı.¹⁴ Muhtemelen göç eden boylar arasında en etkilisi Kınık boyuydu. Keza Kınık boyunun göçü ve İslâmiyet'i benimsemesiyle, tarih sahnesine hem Türk hem de İslâm tarihi açısından büyük bir devlet çıkacaktı: Selçuklular. Ancak tarih, bir başka ilginç döngüyü de beraberinde getirecek; zira Oğuzun Kınık boyunun kurduğu bu devlet, kendileri gibi aynı Oğuz kökeninden gelen soydaşları tarafından tarih sahnesinden silinecektir.

1. Oğuzlar Arasında İhtilaf ve Selçukluların Durumu

Türk ve İslâm tarihinin önemli devresini teşkil eden Selçuklular, Oğuzun Üçok kolunun Kınık boyuna mensup olup, pek çok göçebe kabilenin birleşmesiyle oluşmaktaydı.¹⁵ X. yüzyılın son çeyreğine kadar Oğuz Yabgu Devleti'ne bağlı olarak varlığını sürdüren bu boy, sadece devletin bir parçası olmakla kalmayıp, bu devletin içinde yer alan önemli bir topluluk olarak öne çıkmaktadır.¹⁶ Kaynakların ifadesiyle bu zamanda Kınık boyunun

¹² Necati Demir, Oğuz Yabgu Devleti, Ötüken Yayınları, İstanbul 2024, s. 49.

¹³ Agacanov, *a.g.e.*, s. 63.

¹⁴ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 298.

¹⁵ Sadreddin Hüseyini, Ahbarü'd-devleti's-selçukiyye, (Çev: Necati Lugal), Ankara 1943, s. 11-12.

¹⁶ Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s. 61.

başında, yiğit, ileri görüşlü, tedbirli ve Oğuz boylarının fikir danıştığı, sözlerine ve emirlerine muhalefet edilmeyen Dukak Bey vardı. Bu kaynaklar, Dukak Bey'in bu dönemde kazandığı ün ve itibarı vurgularken, ona atfedilen “*Demir Yayık*”, “*Temür-yalığ*” ve “*Demir yay*” vs. şeklinde telaffuz edilen bu lakabın, onun sahip olduğu güç ve otoritenin bir yansıması olduğunu belirtmektedir.¹⁷ Haliyle Dukak Bey'in sahip olduğu bu nitelikler, sadece Kınık boyu içinde değil, Oğuz Yabgu Devleti'nde de onu öne çıkararak, askeri otoritenin en önemli makamlarından biri olan sübaşılık görevine yükselmesini sağlamıştır.¹⁸

Kaynaklarda bu zamanda Dukak Bey ile ilgili öne çıkan en önemli olay, Oğuz Yabgusu ile arasında çıkan ve aralarındaki ilişkilerin gerilmesine yol açan mesele olmuştur. Yukarıda ifade edildiği gibi, XI. yüzyıla yaklaşırken Oğuz Yabgu Devleti, iç sorunlarla boğuşmaya başlamış ve devletin Yabgusu, bu meseleleri çözmede giderek daha fazla zorlanır hâle gelmiştir. Bu süreçte yaşanan en önemli gelişmelerden biri, devletin sübaşısı Dukak Bey ile Yabgu arasındaki anlaşmazlığın giderek derinleşmesi olmuştur. Öyle ki bu ihtilaf, yalnızca iki lider arasındaki bir gerilimden ibaret kalmayacak, aynı zamanda Kınık boyunun kaderini ve ilerleyen süreçte Selçukluların tarih sahnesine çıkışını etkileyecek önemli gelişmelerin başlangıcını oluşturacaktır. Kaynaklara göre bu ihtilafın temelinde, Sübaşı Dukak'ın, Oğuz Yabgusu'nun bir Türk topluluğuna sefer düzenleme isteğine karşı çıkması yatmaktaydı. Bu mesele zamanla sübaşı ile Yabgu arasındaki ilişkiyi gerginleştirmiş; nihayetinde Yabgu'nun sarf ettiği ağır sözlere daha fazla tahammül edemeyen Dukak Bey, öfkeyle saldırarak Yabgu'nun başını yaralamıştır. Bunun üzerine Yabgu da

¹⁷ İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fî't-Tarih Tercümesi*, (Çev: Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, C: IX, İstanbul 1991, s. 361; Gregory Abûl Farac, *Abû'l Farac Tarihi* (Çev. Ömer Rıza Doğrul), C: I, TTK Yayınları, Ankara 1945, s. 292; Niğdeli Kadı Ahmed, *Niğdeli Kadı Ahmed'in El-Veledü's-Şefik Ve'l-Hâlfidü'l-Halîk'l*, (Çev: Ali Ertuğrul), C: 1, Ankara 2015, s. 428; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçuk)*, (Tercüme ve Notlar: Erken Göksü-H.Hüseyin Güneş), Bilge Kültür-Sanat Yayınları, s. 53; *Tarih-i Âl-i Selçuk* (Anonim Selçukname), (Çev: Halil İbrahim Gök-Fahrettin Çoşguner), Tarcan Matbaacılık, Ankara 2014, s. 17.

¹⁸ İbn Kesîr, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, (Çev: Mehmet Keskin), C: XII, Çağrı Yayınları, İstanbul 2017, s. 138; Mevdûdi, *Selçuklular Tarihi I*, (Çev: Ali Genceli), Hilal Yayınları, Ankara 1971, s. 65; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 15; Sümer, *a.g.e.*, s. 62.

adamlarına Dukak'ın üzerine yürüme emri vermiş, ancak olay, araya giren Oğuz beylerinin müdahalesiyle daha fazla büyümeden yatıştırılmış ve düzenlenen bir şölen vasıtasıyla tatlıya bağlanmıştır.¹⁹ Fakat tatlıya bağlanılan bu olay haliyle Oğuz Yabgusunun saygınlığını zedelerken aksine Dukak Bey'in saygınlığının ve ününün artmasını sağlamıştır. Dolayısıyla bu çatışma, Kınık boyu ile Oğuz Yabgusu arasındaki ilişkilerin giderek gerilmesine zemin hazırlamış ve büyük bir kırılmanın başlangıcı olmuştur.

Dukak Bey'e dair fazla bilgi vermeyen kaynakların oğlu Selçuk hakkında babasına nazaran daha fazla bilgi verdiğini görmekteyiz. Kurulacak devlete ismini veren Selçuk Bey, babasının sübaşı olduğu sıralarda dünyaya gelmiş ve 17-18 yaşlarına ulaştığında, babasını kaybetmiştir.²⁰ Babasını kaybeden Selçuk Bey, İbn Kesîr'in ifadesiyle asil ve saygıdeğer bir insan olarak büyütülmüştür.²¹ Bu vasıflarla büyütülen Selçuk Bey, çok geçmeden Oğuz Yabgusu tarafından babasının yerine sübaşılığa atanmıştır.²² Aslında bu atama, sadece Selçuk Bey'in adalet ve liderlik vasıflarının ön planda olmasıyla açıklanamazdı, aynı zamanda Oğuz Yabgusunun geçmişte yaşadığı tatsız olayları geride bırakıp, Kınıklar ile olan ilişkilerini düzeltme isteğini de yansıttırıyor olabilirdi. Fakat Kınıklar ile Oğuz Yabgusunun araları düzelecek gibi değildi. Çünkü kaynakların nakillerine göre Selçuk Bey de babası gibi Oğuz Yabgusuyla birtakım sorunlar yaşamıştır. Rivayete göre, bir gün Selçuk Bey, her zamanki gibi Oğuz Yabgusunun huzuruna çıkmış; ancak muhtemelen bu defa Yabgunun hanımı ve çocuklarının bulunduğu yerden geçerken, alışılmışın dışında daha özgüvenli bir tavır sergilemiştir. Yabgunun hanımı, Selçuk Bey'in bu davranışını garipseyerek, onun gelecekteki tutumlarına dair endişe duymaya başlamıştır. Bu sebeple o, kocasına, *"Bu genç henüz çocuk olduğu halde bize karşı bu kadar serbest söz söylerse, büyüdüğünde bize*

¹⁹ İbnü'l-Esir IX, *a.g.e.*, s. 351, 361; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 15; Turan, *a.g.e.*, s. 65; İbrahim Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 6.

²⁰ Gregory Abûl Farac, *a.g.e.*, s. 292; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 15; Köymen, *a.g.e.*, s. 11.

²¹ İbn Kesîr, El Bidâye ve'n-Nihâye, (Çev: Mehmet Keskin), C: XII, Çağrı Yayınları, İstanbul 2017, s. 138.

²² İbnü'l-Esir IX, *a.g.e.*, s. 351; İbn Kesîr XII, *a.g.e.*, s. 138; Mevdûdi, *a.g.e.*, s. 66; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.17.

*karşı nasıl davranır?*²³ diyerek, kocasının zihninde Selçuk Bey'e karşı daha temkinli davranma ve ileride onu bertaraf etme fikrinin filizlenmesine neden olmuştur. Bu ifadeler, Dukak oğlu Selçuk'un ve dolayısıyla Kınıkların ne kadar güçlendiğini gözler önüne sererken, aynı zamanda Kınıkların Oğuz Yabgusuna bu kadar yakın olmasının, onlara hem o dönemde hem de gelecekte zarar vereceği gerçeğini de açıkça ortaya koymaktadır.

1.1. Kınık'ın Türkmenleşmesi, Devletleşmesi ve Sonraki Gelişmeler

X. yüzyılın sonlarına doğru Selçuk Bey liderliğindeki Kınıklar, yaşanan tüm gelişmelerden sonra artık Oğuz Yabgusuna bağlı kalmanın fayda sağlamadığını görünce, o dönemde Müslümanların uç şehri olan Cend şehrine, *-çobanlık etmek bahanesiyle*²⁴ göç etmeye karar verdiler ve çok geçmeden bunu gerçekleştirdiler.²⁵ Kaynaklarda, *"Türkistan'dan veya Turan'dan İran'a, Dârül-Harb'den Dîyarı İslâm'a ya da Türkistan'dan Mâverâü'n-nehr'e geçiş"* şeklinde ele alınan bu göç,²⁶ Selçuklular için bir dönüm noktası oldu. Çünkü bu zamanda Cend halkının çoğu Müslümanlardan oluşmaktaydı. Haliyle kendilerinin gayrimüslim olması buradaki varlıklarını zorlaştırabilirdi. Ayrıca Oğuz Yabgusu ile de hiç de güzel ayrılık yaşamamışlardı. Dolayısıyla bir taraftan Müslümanlar diğer taraftan Oğuz Yabgusu arasında kalan Selçuk Bey, son derece ileri görüşlü davranarak, boyu ile istişare edip, *"Eğer biz, bu ülke halkının geleneklerini ve inançlarını kabul etmezsek, kimse bize teveccüh göstermez; bu durumda biz de açlıktan ve yalnız kalırız"*²⁷ şeklinde tavrını belirterek İslâmiyet'in kabul edilmesini sağladı. Ardından Buhara ve Harezm'den din

²³ Gregory Abûl Farac I, *a.g.e.*, s. 292; Mevdûdi, *a.g.e.*, s. 67; İbnü'l-Esir IX, *a.g.e.*, s. 361; Nigdeli Kadı Ahmed, *a.g.e.*, s. 428; Köymen, *a.g.e.*, s. 12.

²⁴ Gregory Abûl Farac I, *a.g.e.*, s. 292.

²⁵ Sümer, *a.g.e.*, s. 38. Kaynaklara göre Selçukluların Cend'e göç tarihleri; 955 (A. Çuloşnikov), 985 (İ.Kafesoğlu ve R. Grousset), 935 (M.A Köymen) yıllarını göstermektedir. Elbette bu göçün tek sebebi Oğuz Devleti ile olan husumet değil, bunun yanında Selçukluların sürülerini beslemesi için yeterli meralar bulamaması gibi bir takım ekonomik etkenlerde vardır. Agacanov, *a.g.e.*, s. 260.

²⁶ İbnü'l-Esir IX, *a.g.e.*, s. 361; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 54; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 16.

²⁷ Nigdeli Kadı Ahmed, *a.g.e.*, s. 428; Mevdûdi, *a.g.e.*, s. 69; İbn Kesir XII, *a.g.e.*, s. 138; Gregory Abûl Farac I, *a.g.e.*, s. 293; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 16; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 7.

adamları davet ederek Kınık boyunun İslâm'ı benimsemesini hızlandırdı.²⁸ Bu dönüşümle birlikte Selçuk Bey'in, "*mevki ve itibarı arttı, büyük bir emir oldu ve halk ona daha çok itaat arz etti*".²⁹ Diğer yandan bu durum Gök Tengri inancındaki Oğuz Yabgu Devleti ile yaşanan sıkıntıların daha da artmasına neden oldu. Fakat Oğuz Yabgu Devleti, bu zamanlarda son demlerini yaşamaktaydı.³⁰ Bu yüzden olsa gerek Selçuk Bey, korkusuzca hareket ediyordu. Öyle ki İslâm ile müşerref olan Selçuk Bey, bu vakit vergi toplamak için Kınıklara gelen kâfir durumundaki Oğuz Yabgusunun vergi tahsildarlarını, "*Kâfirlere haraç vermeyeceğim*"³¹ diyerek kovdu. İşte bu son iş Yabgu Devleti ile Kınıklar arasındaki bağın tamamen kopmasını sağladı. Böylece Cend bölgesi Kınıkların yani burada temelleri atılmakta olan Selçuklu Devleti'nin serüveninin başlangıcı oldu.

İstişare sonucu İslâmiyet'i kabul eden Kınıkların din değiştirme kararı aslında oldukça önem arz ediyordu. Oğuzun Kınık boyunun Cend'de kabul ettiği İslâm dini, onların bundan sonra Türkmen olarak adlandırılmasını sağladı.³² Öyle ki, Oğuzlardan Müslümanlığı kabul eden zümrelere, onları gayrimüslim kardeşlerinden ayırt etmek için Mâverâünnehir Müslümanlarıncâ Türkmen adı veriliyordu. Bu adlandırma, Mâverâünnehir Müslümanları arasında "*Müslüman Türk*" anlamına gelecek şekilde özel bir mana kazanmıştı. Dolayısıyla, Kınıkların İslâmiyet'i benimsemesi, onların sadece dini kimliklerinde değil, aynı zamanda toplumsal statülerinde de önemli bir değişime yol açmış ve artık Müslüman Oğuzlar, yani Türkmenler olarak anılmalarına neden olmuştur.³³ Bundan sonra göçebe Oğuzlar, İslâm dinin etkileri nedeniyle yerleşik hayata geçmeye başladılar.³⁴ Fakat yaşanan bu gelişmeler göçebe haldeki Oğuz Yabgusu ile yeni mücadelelere de yol açtı. Selçuk Bey'in, vergi tahsildarı Oğuz memurunu kovmasıyla iki taraf arasında bir çarpışma olması muhtemeldir. Selçuk Bey'in Cend'deki varlığı hakkında

²⁸ Gregory Abûl Farac I, *a.g.e.*, s. 293.

²⁹ İbnü'l-Esir IX, *a.g.e.*, s. 361-362; İbn Kesîr XII, *a.g.e.*, s. 138.

³⁰ Sümer, *a.g.e.*, s. 59.

³¹ İbnü'l-Esir IX, *a.g.e.*, s. 362.

³² İbn Kesîr XII, *a.g.e.*, s. 138.

³³ Sümer, *a.g.e.*, s. 51.

³⁴ *a.g.e.*, s. 41.

pek bilgi vermeyen kaynaklar iki taraf arasında çarpışmalar yaşandığına dair birkaç bilgi vermektedir. Bunlardan biri Selçuk Bey'in -büyük ihtimal Oğuz Yabgusunun vergi tahsildarının kovulması sebebiyle- gönderdiği kâfir ırktaşlarına karşı kazandığı zafer olmuştur.³⁵ Selçuk Bey'in "*Melik'ül-Gazî*" unvanını taşıması, büyük ihtimalle onun bu savaşlardan birinde bizzat çarpıştığını ve bu mücadelede yara aldığını göstermektedir. Ayrıca Selçuk Bey'in Oğuzlar karşısında kayıpları da olmuştur. Bunlardan en büyüğü Selçuklu Devleti'nin kurucuları olan Tuğrul ve Çağrı Beylerin babaları Mikail'in, Oğuzlar karşısında yaşanan çarpışmaların birinde şehit düşmesi olmuştur.³⁶

Nitekim Yabgu Devleti'nden ayrılmalariyla birlikte Kınıklar, artık kendi başlarının çaresine bakmak zorundaydı. Ancak bu, onlar için büyük bir zorluk teşkil etmeyecekti. Zira Türkler, tarih boyunca savaşçı bir toplum olarak tanınmış ve askeri yetenekleri sayesinde birçok devlet tarafından en azından askerî alanda değerlendirilmeye çalışılmıştı. Dolayısıyla bu dönemde Kınıkların askeri vasıflarından faydalanmak isteyen en büyük güç, büyük ihtimalle onların İslâmiyet ile tanışmasına da katkı sağlayan Sâmanîler oldu. Bu zamanda Sâmanî Devleti, Karahanlılar ile yaşadığı birtakım mücadeleler içerisinde sıkışık bir duruma düşmüştü.³⁷ Dolayısıyla kendilerini bu durumdan kurtarmak için müttefik arayan Sâmanîler, bölgeye yeni göç ederek, İslâmiyet'i kabul eden Kınıklardan yardım istemek durumunda kaldı. Sâmanîler için güçlü ve savaşçı Türk unsurlarının hizmetinde olması, bölgedeki hâkimiyetlerini pekiştirmeleri açısından son derece önemliydi. Keza Selçuk Bey'in Cend'deki kudreti 100 kadar atlıdan ibaretti.³⁸ Fakat bu sayı her ne kadar az görünse de, Türklerin doğuştan gelen savaşçı özellikleri ve disiplinli yapıları sayesinde büyük bir güce dönüşmeleri kaçınılmazdı. Nitekim bölgede kendilerini tanımaktan öte, yardımlarına muhtaç bir devletin varlığını fark eden Selçuk Bey, böyle bir desteğin ne denli büyük bir hamle olacağını öngörmüş olmalıdır. Bu doğrultuda, ileride kurulacak Türkiye Selçuklu

³⁵ İbnü'l-Esir IX, *a.g.e.*, s. 362; Agacanov, *a.g.e.*, s. 217.

³⁶ İbn Kesîr XII, *a.g.e.*, s. 138; İbnü'l-Esir IX, *a.g.e.*, s. 362. Mikail Bey'in vefat etmesiyle oğulları Tuğrul ve Çağrı Beyler dedeleri Selçuk Bey'in terbiyesiyle yetişmişlerdir.

³⁷ Turan, *a.g.e.*, s. 70.

³⁸ Köymen, *a.g.e.*, s. 20.

Devleti'nin atası oğlu Arslan Yabgu'yu, Sâmânîlere destek için gönderdi. Kısa sürede bu yardımlar meyvesini verdi ve Sâmânîler, Karahanlılara karşı önemli başarılar elde etti. Üstelik bu yardımın karşılığında Sâmânîler, Selçukluları Buhara ve Semerkant arasında, Karahanlı sınırı yakınlarındaki Nur kasabasına dâvet ederek onlara yeni yurt tahsis etti. Bu arada Sâmânîlere giden Arslan'ın, Yabgu unvanını kullandığı görüyoruz. Bu unvanın Kınık hanedanından birisi tarafından kullanılması, müellifin belirttiği gibi, Kınıkların artık kendilerini Oğuzların lideri olarak kabul etmeye başlamış olmalarından kaynaklanıyordu. Zira 1002 yıllarında Oğuz Yabgu Devleti artık varlığını gösteremeyecek duruma gelmişti.³⁹ Nitekim Yabgu-Kınık mücadelelerin biri de bu yıllarda Yabgu Devleti'nin başında bulunan ve Oğuzun Baranlı boyuna mensup olan Şah Melik ile olmuştur. Tarihi serüveni rivayetlere dayanan Şah Melik, son Oğuz Yabgusu Ali Han'ın oğluydu.⁴⁰ Kaynaklarda çok eski Selçuklu düşmanı diye anılan Şah Melik'in, kuruluş yıllarında Selçuklular ile mücadelesi ve akabinde 1042/1043 yılında öldürülmesiyle artık bölgede Oğuzun Kınık kolunun kurduğu Selçuklu Devleti, tek hâkim güç olarak kaldı.

Nitekim Selçuk Bey'in 1009 yılında, 100 yaşını aşmış halde Cend'de vefat etmesiyle birlikte,⁴¹ oğulları ve torunları onun mirasını devralarak Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu sağlamış ve kısa sürede büyük bir imparatorluğa dönüşecek olan bu siyasi yapıyı inşa etmeye koyulmuştur. Böylece Selçuklular ile birlikte İslâm'ın siyasi hakimiyeti Oğuzlara/Türkmenlere geçmiş, bu süreçte Türkistan'dan İran'a ve dahi Anadolu'ya hem Türk hem İslâm dinin yayılması hızlanmıştır.

Kınık Beyi Dukak ile başlayan akabinde oğlu Selçuk ile Müslüman olan ve nihayet torunları Tuğrul ve Çağrı Beyler ile kurulan Selçuklu Devleti, kuruluşundan pek az bir zaman sonra hem Türk hem de İslâm dünyasında belirleyici bir konuma gelmeyi başarmıştır. Devletin ilk sultanı Tuğrul Bey (1040-1063), 1038 yılında vardığı Nîşâbur'a, daha önce bahsettiğimiz Oğuz

³⁹ Bu arada bu ismin Selçuk Bey'in değil de oğlunun almasının nedeni, yine müellifin belirttiği gibi Selçuk Bey'in yaşının ilerlemiş olmasından kaynaklanıyor olabilir. Sümer, *a.g.e.*, s. 59, 63.

⁴⁰ Agacanov, *a.g.e.*, s. 204; Sümer, *a.g.e.*, s. 57.

⁴¹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 11; Köymen, *a.g.e.*, s. 33.

hakimiyetinin sembolü olan, kolunda bir yay ve elinde üç ok ile girmiş, böylece kendisini Bozok ve Üçok'un başı, dolayısıyla bütün Oğuzların hükümdarı ilan etmiştir.⁴² Faruk Sümer'in de belirttiği gibi, Oğuzlar, İslâmiyet'i kabul ettikten sonra Türkmen olarak anılmaya başlanmış, ancak Oğuz adı, destanları ve hatıralarıyla Türkmen hafızasından hiçbir zaman silinmemiştir.⁴³ Öyle ki Selçuklu hâkimiyeti altında, İslâm hukuku ile birlikte Oğuz töresi de varlığını korumuş, böylece gelenek ile dinin sentezlendiği bir yönetim anlayışı ortaya çıkmıştır.

Oğuzun Kınık Beyleri, Selçuklu Devleti'ni kurduktan sonra İslâm dinini kabul etmeleriyle birlikte göçebe hayattan yerleşik düzene geçme sürecine girdiler. Bu geçiş, yalnızca yaşam biçimlerini değil, aynı zamanda kurdukları devletin teşkilat yapısını da derinden etkiledi. Devletin sınırları özellikle İran coğrafyasında genişledikçe, bölgenin köklü idare gelenekleri Selçuklu teşkilatına yön verdi. Bu doğrultuda, Selçuklular her ne kadar Oğuz-Türkmen kökenli bir siyasi yapılanmayı temsil etseler de, devlet yönetiminde Fars geleneğinden yoğun biçimde faydalandılar. İran'ın kadim bürokratik mirası, Selçuklu idaresine şekil verdi; böylece Fars asıllı idareciler görevlere getirildi, Gulâm sistemi gibi Oğuz/Türkmen geleneğinde bulunmayan kurumlar uygulamaya sokuldu. Bu gelişme, yeni kurulmakta olan devletin daha düzenli, kurumsallaşmış ve yerleşik bir yapıya kavuşmasını sağladı. Zira dönemin genel anlayışına göre Farslılar yönetim, Çinliler sanat, Yunanlılar ilim, Türkler ise savaş alanında maharetliydi.⁴⁴ Bu bağlamda Farslıların devlet teşkilatında görev almaları, yalnızca kaçınılmaz değil, aynı zamanda Selçuklu Devleti'nin selameti açısından zaruri görülmekteydi. Ancak bu durum, göçebe yaşam tarzını sürdüren Oğuz/Türkmen unsurlar için aynı anlamı taşııyordu. Savaşlarda büyük fedakârlıklar gösteren bu gruplar, zamanla hem siyasi merkezden hem de kültürel yapısından uzaklaşmaya başladılar. Özellikle Gulâm birliklerinin, geleneksel Türkmen atlılarının yerini alması; yönetim kademelerinde Farslıların etkisinin giderek artması, Türkmen boylarının

⁴² Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 24; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 25.

⁴³ Sümer, *a.g.e.*, s. 10.

⁴⁴ Vasiliy V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Yayınları, İstanbul 2021, dipnot: 114.

merkezi otoriteye olan bağlılığını sarsmıştır. Oysa bu gruplar, Selçuk Bey'in vefatından beri onun evlatlarına biat etmiş, onların emirlerine ve yasaklarına sadakatle bağlı kalmışlardı.⁴⁵ Ne var ki devletin kurulmasının ardından bu bağlılık zayıflamış; emir ve yasaklara itaat etme yönündeki irade, Fars idaresinin belirginleşmesiyle birlikte kırılmıştır.

Bu kırılmanın açık bir tezahürü, Sultan Tuğrul'un Anadolu'da akınlara girişen Türkmenleri merkeze çağırdığı sırada yaşanmıştır. Türkmenler, Sultan'ın bu çağırısına olumlu yanıt vermemiş; gönderdikleri ulak aracılığıyla, *“biçi tevkiif etmek niyetiyle bir araya toplamak istiyorsun. Korktuğumuz için senden uzak duruyoruz...”*⁴⁶ şeklinde bir mesaj ileterek, devlete karşı bir mesafe koymuşlardır. Hal bu ki Selçuklu Devleti, kendisini Yabgu Devleti'nin varisi ve Oğuzların meşru lideri olarak kabul etmişti. Tuğrul Bey'in Nîşâbur'a Üçok ve Bozokların simgesi olan ok ve yay ile girmesi, bu iddianın sembolik bir tezahürüydü. Bu durumda, Oğuz/Türkmenlerin de devlete karşı mesafeli değil, aksine onun otoritesine tâbi hareket etmeleri beklenirdi. Ancak süreç tersine işlemiş, Oğuz/Türkmen gruplar Farslaşan merkezi yapıya tepkili olmuş ve bu nedenle devletten uzak durmayı tercih etmişlerdir. Aslında bu uzaklaşmanın bir diğer nedenlerinden biri de, Türkmenlerin boy yapısına dayalı geleneksel bağlılık ilişkileriydi. Her bir Türkmen, kendi boy beyine olan sadakati, Selçuklu idaresine bağlılıktan daha üstün görmekteydi. Bu durum, Selçuklu ileri gelenlerini Türkmenleri merkezden uzaklaştırma ve onları sınır bölgelerine yönlendirme yönünde bir siyaset izlemeye mecbur bırakmıştır.⁴⁷

Bu süreç, bir yandan “Oğuz göçü” denilen problemin doğmasına neden olurken,⁴⁸ diğer yandan da devletin genişleme siyasetine katkı sağladı. Merkeze doğrudan bağlı kalmayan Türkmen gruplar Batı İran, Kuzey Irak ve özellikle Anadolu gibi uç bölgelere yönlendirilerek burada fetihlerde bulunmaya başladılar. Bu yönlendirme hem bağımsız hareket eden

⁴⁵ İbnü'l-Esir IX, *a.g.e.*, s. 362.

⁴⁶ *a.g.e.*, s. 388.

⁴⁷ Ayhan Afşın Ünal, “Büyük Selçuklu Devleti'nin Oğuzlar-Türkmenlere Karşı Takip Ettiği Siyaset (Başlangıçtan Yıkılışa Kadar)”, *Turkish Studies - Historical Analysis*, C: 14, S: 2, 2019, s. 404.

⁴⁸ Turan, *a.g.e.*, s. 112.

Türkmenlerin devlete yük olmasını engelledi hem de sınırların genişlemesine katkı sağladı. Nitekim 1028'den itibaren Horasan'dan yola çıkan Türkmen grupları, Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya ulaşarak 1038'de Ermeni bölgelerine akınlar düzenlemişler; Bizans kuvvetlerini püskürterek Urmiye ve Van Gölü çevresinde önemli başarılar elde etmişlerdir. 1041 yılında Hakkâri, Erzen ve Batman'a; 1042'de ise Sincar ve Diyarbakır'a kadar ilerleyen bu gruplar, kimi zaman yerel güçlerle çatışmış, kimi zaman ise onlarla ittifaklar kurmuştur. Ancak bu fetih hareketleri zamanla İslâm beldelerine zarar vermeye başlayınca, bölgedeki idareciler durumu Sultan Tuğrul'a şikâyet etmişlerdir. Sultan Tuğrul, bu konuda dikkatli bir siyaset yürütmüştür. O, Türkmenleri tamamen dışlamadan hem onları sınırlamaya çalıştı hem de fayda sağlayacak şekilde yönlendirdi. Bölge emirlerine Türkmenlere para ve mal vermelerini, onları Bizans'la mücadelede kullanmalarını önerdi. Türkmenlere ise İslâm beldelerine saldırmamaları, Selçuklu emirleriyle birlikte Bizans üzerine gaza yapmaları söylendi. Tuğrul Bey'den gelen bu yönlendirme ile Türkmenler 1045'te Bizans'ın Van gölü valisini esir alıp Azerbaycan'a döndüler. Aynı dönemde Sultan, Türkmenlerden Anasioğlu ve Boğa beylere Diyarbakır yöresinde yerleşme izni vererek bu güçleri merkeze bağlı hale getirmeye çalıştı.⁴⁹ Bu suretle Sultan Tuğrul döneminde Oğuz/Türkmen meselesi, merkezi otoriteyi sarsacak boyutlara ulaşmadı. Sultan, denge siyasetiyle hem Türkmenleri kontrol altında tutabildi hem de onların gücünden yararlanabildi. Ancak Türkmenlerin fetih hareketlerinden faydalandığı gibi, onlar zaman zaman da devlete sorun olarak ortaya çıkmışlardır. Teşvik edilen memleketlere gitmek yerine, bölgede kalanlar, devlet içinde yaşanan birtakım gelişmelerde, özellikle taht kavgalarında önemli rol aldılar. Anadolu'da gaza faaliyetlerinde bulunanlar ırktaşları gibi devletin Farshlaşmasına tepkili olan bu Türkmenler, taht mücadelesi ile harekete geçen hanedan üyelerinin yanlarında saf tutarak onların temel güç unsuru oldular. Sultan Tuğrul'un İbrahim Yınal, Resul Tekin ve Kutalmış gibi hanedan mensuplarıyla giriştiği mücadelelerde, bu Türkmenler onların en önemli destekçileri arasında yer aldılar. Her şeye rağmen, Sultan Tuğrul, Türkmenlerle ilişkilerini tamamen koparmamış; onlarla sürekli irtibat hâlinde

⁴⁹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 30-31; Turan, *a.g.e.*, s. 113-114.

olmuş, fetih hareketlerine girişen gruplara elçiler göndererek “*onların gönlünü alıyor ve yanına gelip hizmetine girmeye davet ediyordu.*”⁵⁰ Fethedilen bölgelerde bu Türkmenleri görevlendirmesi, uyguladığı dengeli siyasetin bir diğer göstergesidir. Bu denge sayesinde, Türkmenler hem kontrol altında tutulmuş hem de Selçuklu Devleti'nin genişleme siyasetinde aktif olarak kullanılmıştır.

Selçuklu Devleti'ni İslâm dünyasının siyasî lideri konumuna taşıyan Sultan Tuğrul Bey'in 1063'teki vefatının ardından tahta geçen Sultan Alparslan (1063–1072) döneminde de Oğuz/Türkmen unsurlarıyla kurulan ilişkiler, tıpkı önceki dönemde olduğu gibi hem iş birliğini hem de zaman zaman ortaya çıkan muhalefeti bünyesinde barındıran çok yönlü bir yapı sergilemiştir. Alparslan'ın tahta çıktığı süreçte, ağabeyleri Süleyman ve Kavurd ile birlikte özellikle amca oğlu Kutalmış'la giriştiği taht mücadelesi sırasında bazı Türkmen gruplarının bu hanedan üyelerinin safında yer alması, Türkmenlerin siyasi sadakatlerinde boy bağlılığı ve kişisel ittifakların yine belirleyici olduğunu göstermiştir; ancak tüm bu muhalefetlere rağmen ne Sultan Alparslan iktidardan uzaklaştırılabilmiş ne de devletin yapısı derin bir sarsıntıya uğramıştır. Aksine bu dönem, özellikle 1071 yılında kazanılan Malazgirt Zaferi'nin ardından, Türkmenlerle devlet arasındaki ilişkilere yeni bir yön verilmesi bakımından kritik bir eşik oluşturmuş; Bizans İmparatoru Romen Diyojen karşısında elde edilen bu büyük askerî başarı, Türkmen hareketlerini doğrudan devlet eliyle teşvik edilen bir iskân politikasına dönüştürmüştür. Sultan Alparslan, anlaşma sağladığı Romen Diyojen'in öldürülmesinden sonra emirlerine, “*ümerânın memâlik-i Rûm içlerine ilerlemelerini, fethedip ele geçirdikleri her mülkün kendilerinin, evlâd ve ahfâdının mülkü olacağını ve başka hiç kimsenin o topraklar üzerinde tasarrufta bulunamayacağını*”⁵¹ bildirmiş; bu açık direktif doğrultusunda Türkmenler, Anadolu içlerine yönelerek yerleştikleri bölgelerde hem iskânı hem de Türkleşmeyi derinleştirmişlerdir. Dönemin Bizans kaynağı imparator kızı Anna Komnena, Türklerin Anadolu'ya girişini tasvir ederken bu göçleri “*kum taneleri kadar kalabalık*”⁵² şeklinde betimlemiş, böylelikle yalnızca göçün yoğunluğunu değil, aynı

⁵⁰ İbnü'l-Esir IX, *a.g.e.*, s. 388.

⁵¹ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 120.

⁵² Anna Komnena, *a.g.e.*, s. 16.

zamanda Bizans cephesinde yarattığı derin etkileri de gözler önüne sermiştir. Üstelik Anadolu'ya yönelen bu kitleler artık yalnızca silahlı savaşçılardan ibaret değil; beraberlerinde ailelerini, topluluklarını, hayvanlarını ve tüm varlıklarını da getirerek, kalıcı bir yurt edinme amacı güden büyük Oğuz/Türkmen kitleleriydi. Anadolu'ya ulaşan bu Oğuz/Türkmen beyleri, yalnızca iskân edilen yerleri canlandırmakla kalmamış; aynı zamanda bölgelere Türkçe adlar vererek yeni bir kültürel kimlik inşa etmiş,⁵³ bu coğrafyaya taşınan Türk varlığını göçebelikten yerleşikliğe dönüşümünü sağlamışlardır. Bu dönüşümün neticesinde Erzurum'da Saltuklular, Erzincan'da Mengücekliler, Sivas çevresinde Dânişmendliler, Ahlat'ta Ahlatşahlar, Diyarbakır dolaylarında İnaloğulları ve Dilmaçoğulları, Elazığ yöresinde Çubukoğulları ve Harput-Mardin hattında Artuklular gibi pek çok Türkmen beyliği tarih sahnesine çıkmış;⁵⁴ böylece Sultan Alparslan döneminde Türkmenlerle geliştirilen ilişkiler, devleti bir sarsıntıya sürüklemekten ziyade, onu Anadolu'ya taşıyan güçlü bir siyasi ve toplumsal dinamığa dönüştürmüştür.

Sultan Alparslan'ın 1072 yılında vefatıyla birlikte Selçuklu tahtına geçen oğlu Sultan Melikşah (1072-1092) döneminde de Türkmenlerle kurulan ilişkiler, önceki devirlerde olduğu gibi devletin siyasetinde etkili olmaya devam etmiştir. Bu dönemde Türkmen gruplarının, hanedan içi taht mücadelelerinde yeniden belirleyici bir unsur olarak ortaya çıkmaları, onların sadece askerî değil, aynı zamanda siyasî denklemde de merkezî bir yere sahip olduğunu açıkça göstermektedir. Özellikle Melikşah'ın tahta çıktığı ilk yıllarda karşılaştığı en ciddi tehdit, Kirman Meliki olan amcası Kavurd'un isyanı olmuştur. Daha önce Sultan Alparslan'a da başkaldıran Kavurd, bu kez Melikşah'ın sultanlığını tanımayarak Kirman'dan yola çıkmış, Rey ile Hemedan arasında bulunan Türkmenlerin desteğini kazanarak tahta oturmayı planlamıştır. Bu da gösteriyor ki, Türkmenler bu zamanda da taht

⁵³ Tülay Metin, *Selçuklu Çağında Yaşamak Ortaçağda Türk Şehri*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020, s. 25.

⁵⁴ Kemal Ramazan Haykıran, *Manevî Fetih: Malazgirt Savaşı'ndan Sonra Anadolu'da Kültürel Değişim*, Mustafa Alican (Ed.), *Malazgirt Zaferi (Bin Yıllık Miras)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s. 165.

mücadelelerinde dengeyi belirleyen en büyük güçlerden biri olmuştur. Ancak Sultan Melikşah ve veziri Nizamü'l-Mülk, bu stratejik tehdidin farkına vararak Kavurd'dan önce harekete geçmiş, Rey'e ulaşarak buradan aldıkları, 500 bin altın, beş bin elbise ve çeşitli silahları Türkmenlere dağıtarak onların sadakatini kendi lehlerine çevirmeyi başarmışlardır. Böylece Türkmen desteğini elde eden Melikşah, Arap ve Gulâmlardan oluşan ordusuna Türkmen kuvvetlerini de katarak 1073'te Hemedan yakınlarında gerçekleşen savaşta zafer kazanmış; Kavurd'un esir alınmasıyla isyan bastırılmıştır.⁵⁵ Ancak Kavurd'un öldürülmediğini öğrenen Türkmenlerin bu zafer karşılığında ikta ve maaşlarının artırılmasını talep ederek, “*şöyle bir fetih yaptık, büyük bir orduyu yendik*” diyerek açıkça pazarlık yapmaları ve bu talepler karşılanmazsa “*saadet Kavurd'un olsun, yaşasın Kavurd*”⁵⁶ şeklinde tehditkâr ifadelerle tavır almaları, onların devlet nezdindeki gücünü bir kez daha gözler önüne sermiştir. Nizamü'l-Mülk'ün önerisiyle Kavurd'un ortadan kaldırılmasıyla bu kriz sona ermiş, ancak asker maaşlarının 700 bin dirheme kadar çıkarılması,⁵⁷ Türkmenlerin sahip olduğu askerî ve siyasî ağırlığın bir yansıması olmuştur.

Bu arada Sultan Alparslan ve oğlu Melikşah'a vezirlik eden devlet adamı Nizamü'l-Mülk'ün, Türkmenleri yalnızca bir savaş unsuru olarak değil, ordu içinde dengeli bir unsur olarak görmesi de dikkat çekicidir. Her ne kadar kendisi Selçuklu teşkilatında İranî unsurların kurucularından biri olsa da, Siyasetnâme'sinde dile getirdiği üzere, “*ordunun katıksız tek bir ırktan teşkil olması tehlikeler doğurur. Orduda her soydan asker bulunması için çaba sarf edilmelidir.*”⁵⁸ düşüncesiyle, Türkmenlerin de orduya dâhil edilip gulâmlar gibi eğitilmesini, terbiye edilmesini ve gerektiğinde sarayda hazır bulunacak şekilde sistemli biçimde istihdam edilmesini savunmuştur. Ona göre, bu şekilde Türkmenler hem devletle bütünleşmiş hem de hizmette istikrarlı bir unsur

⁵⁵ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 80.

⁵⁶ Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 88; Muhammed b.Ali b.Süleyman er-Râvendi, Râhat-Üs-Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr (gönüllerin rahatı ve Sevinç Alâmeti), Cilt I-II, (Çev: Ahmed Ateş), TTK Yayınları, Ankara 2020, s. 124-125.

⁵⁷ İbn Kesir XII, *a.g.e.*, s. 227.

⁵⁸ Nizamü'l-Mülk, Siyasetname, (Çev: Mehmet Taha Ayar), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 143.

haline getirilmiş olacaktı.⁵⁹ Ne var ki, Barthold'un da belirttiği gibi bozkırın çocuklarını saray gulâmı hâline getirmek -kültürel ve sosyolojik gerçeklikler göz önüne alındığında- kolay olmayacaktır.⁶⁰ Nitekim bu dönemde Türkmenlerin etkisi yalnızca saray siyasetiyle sınırlı kalmamış, Anadolu'ya yönelik fetih hareketlerinde de kendini göstermiştir. Malazgirt Zaferi'nin açtığı kapılardan geçerek Anadolu'ya varan Artuk, Tutak, Afşin, Dilmaçoğlu Mehmet, Tarankoğlu ve Duduoğlu gibi Selçuklu beyleri, bu yeni coğrafyada gaza faaliyetlerini sürdürmüş; böylece Türklerin Anadolu'daki varlığı daha da kalıcı bir hâl almıştır.⁶¹ Dahası, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmışoğlu Süleymanşah öncülüğünde Anadolu'da yeni bir Türk devleti kurulmuş ve böylece Anadolu, yalnızca geçici bir akın coğrafyası olmaktan çıkarak Türkmenlerin yurt bildiği, siyasal olarak da sahiplendiği yeni bir vatan haline gelmiştir.

Nitekim kuruluş sürecinden itibaren Selçuklu Devleti'nin askerî ve sosyal temelini oluşturan Türkmenler, zamanla merkezî otoriteyle aralarında oluşan gerilimleri genellikle hanedan mücadelelerine taraf olarak göstermişlerdir. Sultanlara karşı isyan eden Selçuklu meliklerini desteklemekte, bu sayede kendi taleplerinin karşılık bulacağını ummuşlardır. Tuğrul Bey'den Melikşah'a kadar yaşanan isyanların çoğu, Türkmenlerin bu beklentisi doğrultusunda şekillenmiştir. Nitekim Melikşah'ın ölümünden sonra oğulları Berkjaruk (1094-1105) ve Tapar (1105-1118) arasında çıkan taht mücadelesinde ise Türkmenler, menfaat beklentisiyle sık sık taraf değiştirmiştir.⁶² Ancak tüm bu karışıklıklara rağmen, Sultan Sancar'a gelinceye kadar bu tür müdahaleler devletin devamlılığını tehlikeye atmamış; aksine Anadolu'daki fetih hareketleri ile Türkmenler yerleşik düzene geçerken, Selçuklu sınırları da genişlemiştir. Bu dengeli yapı ise Sultan Sancar döneminde yeni bir sınavdan geçecektir.

⁵⁹ *a.g.e.*, s. 147.

⁶⁰ Barthold, *a.g.e.*, s. 330.

⁶¹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 88.

⁶² İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fî't-Tarih Tercümesi*, Bahar Yayınları, (Çev: Abdülkerim Özaydın), C: X, İstanbul 1991, s. 300.

2. Devletin Yıkılışında Türklerin Rolü

1040 Dandanakan Savaşı ile kuruluşunu tamamlayan Büyük Selçuklu Devleti, Sultan Sancar döneminde gücünü zirveye taşıyarak ikinci imparatorluk sürecine girmiştir. Kaynaklara göre heybetli, cömert, adaletli ve halka karşı merhametli bir hükümdar olarak tanınan Sultan Sancar, 40 yaşına kadar kazandığı 19 zaferle büyük bir askeri deha olarak öne çıkmış, bu süreçte çok ağır bir mağlubiyet almamıştır. Uzun ömürlü yönetimi boyunca Allah korkusu ve hakkaniyet duygusuyla hareket eden Sultan Sancar, halkına güven veren bir yönetim anlayışı benimsemiş, devletin en uzun süre tahtta kalan sultanı olarak tam 60 yıl boyunca yönetimi elinde tutmuştur. Annesi Süfriyye Hatun olup, asıl adı Ahmed olan Sultan Sancar, fiziksel olarak buğday tenli, geniş göğüslü, sakalı dolgun, geçirdiği çiçek hastalığı nedeniyle bıyığının bazı kısımları seyrek olan, ihtişamlı duruşuyla dönemin en güçlü sultanlarından biri olarak kabul edilmiştir. Kültür ve ilme büyük bir değer vererek, Horasan'ı bir ilim merkezi hâline getiren Sultan Sancar, aynı zamanda âlimlere ve din adamlarına büyük hürmet göstermiştir.⁶³

Meliklik (1097-1118) ve sultanlık (1118-1157) olmak üzere iki aşamalı bir yönetim süreci geçiren Sultan Sancar, hâkimiyeti boyunca Harezm, Sistan, Gur, Mâverâünnehir ve Gazne gibi bölgeleri Selçuklu topraklarına katmış,⁶⁴ Karahanlıları ve Gaznelileri itaate zorlamış, yeğeni Mahmud'u Irak'a atayarak Irak Selçuklularının temelini atmış,⁶⁵ Gazne'de adına hutbe okutulan ilk Selçuklu hükümdarı olmuş,⁶⁶ Bâtını tehdidine karşı mücadele etmiş,⁶⁷ Hâzemşah Atsız'ın isyanını bastırmış ve Kaşgar'dan Yemen'e, Mekke ve Taif'ten Azerbaycan'a kadar geniş bir coğrafyada Selçuklu hâkimiyetini

⁶³ İbn Kesîr XII, a.g.e., s. 356, 432; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, a.g.e., s. 167; er-Râvendî, a.g.e., s. 163-164; İbnü'l-Esir, El Kâmil Fî't-Tarih Tercümesi, Bahar Yayınları, (Çev: Abdülkerim Özeydin), C: XI, İstanbul 1991, s. 187.

⁶⁴ Salim Koca, "Sultan Sancar ve Büyük Selçuklu Devletinin Çöküşten Önce Son Parlayışı", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C: 1, S: 1, 2017, s. 60.

⁶⁵ er-Râvendî, a.g.e., s. 166; İbn Kesîr XII, a.g.e., s. 348; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 207.

⁶⁶ İbn Kesîr XII, a.g.e., s. 339; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, a.g.e., s. 168-169, er-Râvendî, a.g.e., s. 164.

⁶⁷ Rivayete göre Sancar 12 bin Bâtınıyi öldürmüştür. İbn Kesîr XII, a.g.e., s. 370.

pekiştirmiştir.⁶⁸ Sultan Sancar, fetihleri, siyasi hamleleri ve merkezi otoriteyi güçlendirme çabalarıyla Selçuklu Devleti'ni zirveye taşımış, babası Melikşah döneminde olduğu gibi Türkistan'ın Müslüman halkını tek bir yönetim altında toplamayı başarmıştır.⁶⁹ Ancak devletin karşı karşıya kaldığı krizler zamanla giderek derinleşmiş, en büyük darbeyi ise Selçukluların kendi ırktaşlarından alması tarihin acı bir cilvesi olmuştur. Selçuklu Devleti'nin, Oğuzların Kınık kolunun önderliğinde kurulduğunu, bu yüzden Selçuklu sultanlarının kendilerini Oğuz neslinin lideri olarak gördüğünü belirtmiştik. Fakat Sultanlar, Tuğrul Bey'den itibaren Oğuz liderliğini bazen gerektiği gibi kullanamamış, aksine zaman zaman Oğuzlara karşı sınırlamalar koymuşlardır. Bu engellerin zirveye ulaşması ise Sultan Sancar döneminde yaşanmıştır. Bu dönemde, devletin temelleri aynı soydan gelen Karluklar tarafından yıpratılmış, ardından gelen Oğuz neslinin isyanlarıyla daha da sarsılmış ve böylece Selçuklu Devleti, kendi soydaşlarının etkisiyle tarihinin en kritik eşiğinde yıkılma tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır.

2.1. Büyük Selçuklu Devleti'nin İlk Sarsıntısı: Karluk Türkleri ve Katvan Savaşı (1141)

Büyük Selçuklu Devleti'ne ilk büyük yarayı açan boy, Karluklar olmuştur. Orta Çağ'da Oğuz, Kırgız, Kimek ve Kıpçaklarla birlikte beş büyük Türk boyundan biri olan Karluklar, Oğuz'un 24 kolundan olmasalar da, tıpkı Selçuklular gibi kökeni Türk olan güçlü bir kavim olarak tarih sahnesinde önemli bir yer edinmişlerdir. Öyle ki, Selçukluların daha kuruluş aşamasındayken karşılaştıkları Karahanlı ve Gazneli devletlerinin temellerinde dahi Karlukların önemli bir rolü bulunuyordu. Nitekim bu önemli kavim, Sultan Sancar döneminde, Oğuzlarla birlikte Batı Karahanlı Devleti'ne bağlı olarak Semerkant çevresinde huzurlu bir yaşam sürmekteydiler.⁷⁰ Çoğu göçebe Türk kavmi gibi geçimlerini hayvancılıkla sağlayan Karluklar, nüfuslarını ve zenginliklerini hızla artırmış, bölgenin en güçlü topluluklarından biri haline gelmişlerdi.⁷¹ Fakat bununla birlikte Karluklar,

⁶⁸ er-Râvendi, *a.g.e.*, s. 167.

⁶⁹ Barthold, *a.g.e.*, s. 336.

⁷⁰ İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 81.

⁷¹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 348.

bağlı oldukları Karahanlılarla pek iyi geçinemiyor, iç çekişmeler nedeniyle Karahanlı muhalifleri onları askeri alanda kullanmak için yanlarına alıyordu.⁷² Karlukların, memleketlerinde siyasete etki ettiğini gören ve onlarla baş edemeyen Karahanlılar da, tabii oldukları Selçuklulardan devamlı yardım istiyor, bundan başka çare bulamıyorlardı. Zaten birtakım Selçuklu önderleri de bu zamanda güçlenen Karluklara baskılar yaparak, kendilerince onların güçlenmesine engel olmaya çalışıyordu. Elbette Karluklar, bu durumdan hoşnut değildi. Kaynağın ifadesiyle, “*Mâverâünnehir vilayeti (Karluklar), Horasan ordusunun buralara müdahalesi ve sultanın ileri gelen memurlarının uygunsuz davranışları yüzünden usanmış ve çaresiz kalmıştı.*”⁷³ Hatta zulüm ve baskılardan kurtulmak isteyen Karluklar, Sultan Sancar’a başvurup, bu beylerin durdurulması karşılığında devlet hazinesine beş bin deve, beş bin at ve 50 bin koyun hediye etmeyi teklif etmişlerdi.⁷⁴ Yani Karluklar rahatlarının bozulmasını istemiyor, bunun için gerekli hediyeleri vermekten geri kalmıyorlardı. Ancak onların karşısındaki engel sultan değil, sultanın yanındakiler idi. Çünkü Sultan Sancar, Karluklardan gelen bu teklifi beğenmişti. Ancak, yanında bulunanların Karluklara güvenilmemesi yönündeki teşvikleri doğrultusunda, bu öneriyi reddetmek durumunda kaldı.⁷⁵ Bunun üzerine 1137’de Mâverâünnehir’e bir sefer düzenleyen Sultan, Karlukların geri çekilmelerini sağladı. Bu gelişmeler sonrasında yapacak bir şeyin kalmadığını gören Karluklar, çareyi doğudan gelen Moğol kökenli Karahitaylara başvurmakta aradılar.⁷⁶ Karluklar, Karahitaylara, “*Horasan Meliki çok zalimdir; çocuklara ve gulamlara zulmediyor*”⁷⁷ diyerek destek talep ettiler. Bu adımları, Karahitayların Selçukluların iç meselelerine müdahil olmasına yol açtı; ancak aynı zamanda Sultan Sancar’ı daha da öfkeliendirdi. Zira doğudan batıya yayılmayı amaçlayan, Selçuklu aleyhine tutumlar sergileyen ve özellikle Selçuklulara bağlı Karahanlıları yenilgiye uğratan

⁷² Hüseyin Salman, “Katvân Savaşı’nda Karlukların Rolü”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C: 1, S: 2, 2014, s. 72-73.

⁷³ er-Râvendî, *a.g.e.*, s. 168.

⁷⁴ İbnü’l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 328; Reşidü’l-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 173.

⁷⁵ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 17; Reşidü’l-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 173.

⁷⁶ 1122’de Çin’den kovulan Karahitaylar, vardıkları Türk memleketlerinde kısa zamanda Balasagun merkez olmak üzere bir devlet kurmayı başarmışlardır. Sümer, *a.g.e.*, s. 169.

⁷⁷ Reşidü’l-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 173.

Putperest Karahitaylar'ın davranışlarını, Sultan yakından takip etmekteydi.⁷⁸ Nitekim bölgedeki Karluk, Karahitay ve Karahanlı çekişmelerine son vermek isteyen Sultan Sancar, Mâverâünnehir'e yeni bir sefer yapma kararı aldı. Aslında Sultan, ordu toplama ve savaş stratejileri konusunda oldukça deneyimliydi. Ordu sevk etmek ve düşmanla muharebe etmek için gerekli olan incelikleri iyi bilirdi; bu konuda düşünceleri her zaman isabetli ve kararları sağlamdı.⁷⁹ Ancak, muhtemelen yanındaki komutanların etkisi, Sultan'ın sahip olduğu bu birikimi görmezden gelmesine ve gereksiz karar almasına yol açtı. Alınan bu sefer kararı, Selçuklu Devleti için beklenenden çok daha ağır sonuçlarla neticelendi. Sultan'ın güçlü yönetim anlayışı ve askeri dehası, bu kez gereken başarıyı getiremedi; seferin neticesi devlete ağır bir darbe vurdu.

Sultan Sancar, ırktaşları Karluklara ve destekçileri Karahitaylara düzenleyeceği sefer için altı ay boyunca hazırlık yaptı ve yaklaşık 100 bin kişilik bir ordu toplamayı başardı. Bu ordu, sadece askerlerden oluşmuyor, aynı zamanda çok sayıda din adamını da içinde barındırıyordu. Belli ki Sultan, Putperest Karahitaylara karşı bir cihad savaşı vermek istiyordu,⁸⁰ zira bu kavim, İslâm ülkelerini istila etmekteydi. Nihayet hazırlıklarını tamamlayan Sultan Sancar, ordusuyla birlikte Semerkant'a varmayı başardı. Bu esnada Karahitay komutanı Gür Han'dan Sultan'a bir mektup ulaştı. Gür Han, sultana gönderdiği mektubunda, Sultan Sancar'dan üstün bir hükümdar gibi davranarak, Karluklar için şefaatte bulunmasını ve onları affetmesini talep ediyordu. Fakat bu talep, Sultan Sancar'ı oldukça öfkeliendirdi. Bir başkası üstelik putperest bir kavim nasıl olurda iç işlerine karışmaya cüret ederdi? Dolayısıyla bu duruma kızan Sultan Sancar, Gür Han'a karşı küçümseyici ve tehditkâr bir cevap yazdı. Mektubunda, Karahitayları İslâmiyet'e davet eden Sultan, ordusunun büyüklüğünü ve askerlerinin yeteneklerini övdü. "*Onlar, attıkları oklarla bir kılı bile ikiye ayırır*"⁸¹ diyerek, gücünü ve kararlılığını vurguladı. Yani Sultan Sancar, Karahitayların Müslüman olmasını istiyordu ve

⁷⁸ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 218; Turan, *a.g.e.*, s. 240.

⁷⁹ Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 167; er-Râvendi, *a.g.e.*, s. 164.

⁸⁰ Köymen, *a.g.e.*, s. 327.

⁸¹ İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.* s. 83.

bu kabul edilmediği takdirde, durumu savaş sebebi sayacağını belirtmekteydi. Aslında bu mektup önemliydi. Keza Sultan Sancar'ın mektubunda Karluklardan bahsetmemesi onun derdinin artık ırktaşları olmadığını gösteriyordu. Büyük ihtimal bu sıradaki amacı bir tehdit duruma gelen Karahitayları ortadan kaldırmaktı. Fakat, Sultan'ın bu tehditkâr mektubu, ters tepki oluşturmaktan başka bir işe yaramadı. Gür Han, oldukça sinirlenerek mektubu getiren elçinin, “*sakallarının yolunmasını*” emretti. Ardından elçiye bir iğne verip, “*sakalının bir kılını ikiye ayırmasını*” istedi. Elçi bunu başaramayınca, Gür Han, “*Sen iğneyle bile bir kılı ikiye ayırmaktan acızsın, ötekiler kılı okla nasıl ikiye ayırabilir*”⁸² diyerek, tavrını koydu. Haliyle bu mektuplaşmalar sonrasında, savaş kaçınılmaz hale geldi. Karahitaylar, Çin, Türk, Hitay ve diğer kavimlerden oluşan 100 bin kişilik bir ordu topladı.⁸³ Böylece iki tarafın orduları nihayet 1141 yılında Semerkant yakınlarındaki Katvan ovasında karşılaştıklarında, İbnü'l-Esir'in ifadesiyle, “*âdeta iki büyük deniz gibi*” bir görüntü oluşturmuşlardı.⁸⁴ Neticede vuku bulan savaşta Sultan Sancar, özellikle ırktaşları Karlukların, Karahitaylar safında yer almasının etkisiyle ağır bir yenilgiye uğradı. Devletin önemli toprakları Karahitay hakimiyetine girdi.⁸⁵ Aslında bu durum, pek de şaşırtıcı değildi. Karluklar, Selçuklu komutanlarından gördükleri baskı ve zulümlerin intikamını almak istercesine en şiddetli çarpışmalara katılmışlardı. Sultan Sancar ise, Reşidü'd-dîn'in ifade ettiği gibi, “*cihanda kimse bize karşı koyacak ve bizimle mücadele edebilecek kuvvetlere sahip değildir*” şeklindeki bir güvenle hareket ediyordu.⁸⁶ Ancak, sonuçta bu öngörüler, Selçuklu Devleti için ağır bir darbe olmaktan başka bir işe yaramadı.

Katvan Savaşı, yalnızca Sultan Sancar'ın ilk büyük yenilgisi değil, aynı zamanda Büyük Selçuklu Devleti ve İslâm dünyası için derin etkiler yaratan bir dönüm noktası olmuştur. Sultan Sancar, savaş meydanında büyük bir cesaret sergilese de, karşıındaki Karahitay ordusunun gücü ve özellikle

⁸² *a.g.e.*, s. 83.

⁸³ Süryani kaynağına göre ise Karahitay ordusu 300 bin kadar idi. Gregory Abûl Farac, Abû'l Farac Tarihi, TTK Yayınları, (Çev: Ömer Rıza Doğrul) C: II, Ankara 1950, s. 377.

⁸⁴ İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 84.

⁸⁵ Barthold, *a.g.e.*, s. 348.

⁸⁶ Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 173.

Karlukların Karahitay safında yer alması, Selçuklu ordusunun mağlubiyetini kaçınılmaz hale getirmiştir. Gerçekten Sultan'ın Gür Han'a gönderdiği mektupta Karluklardan bahsetmemesi, asıl hedefinin Karahitay akınlarını durdurmak olduğunu gösterse de, savaşın seyrini değiştiren bu unsur yeterince hesap edilmemiştir. Karahitay ordusundaki 30 ila 40 bin Karluk savaşçının, Selçuklu ordusundan yaklaşık 10 bin askeri öldürmesi,⁸⁷ bu savaşta ırktaşlarının ne derece belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir.⁸⁸ Katvan Savaşı'nda, toplamda 30 bin Selçuklu askeri hayatını kaybetmiş, bunların 3 ila 11 bini devletin din görevlileri ile birlikte ileri gelenleri arasından olmuştur.⁸⁹ İbnü'l Esir'e göre, Horasan'da bundan daha büyük ve daha fazla kayıpların yaşandığı bir savaş olmamıştır.⁹⁰ Savaşın en çarpıcı anlarından biri ise Sultan Sancar'ın çember altına alınmasıydı. Yani Sultan yakalanmak üzereydi. Ancak, ordunun sol kanat kumandanı Sistan hâkimi Tâceddin Ebu'l Fazl'ın fedakârlığı sayesinde Sultan, yalnızca 15 askerle kaçmayı başarabildi. Bu ağır mağlubiyet, Sultan Sancar'ın otoritesini sarsmış ve Selçuklunun doğudaki hâkimiyetine son vermiştir. Karahitaylar, zaferlerinin ardından hızla Mâverâünnehir'e yönelerek bu bölgeyi istilaya başlamış,⁹¹ Ceyhun Nehri'nin ötesindeki Selçuklu topraklarını ele geçirmişlerdir. Böylece, Türkistan, tarihinde ilk kez putperest bir kavmin hâkimiyeti altına girmiştir.⁹² Karahitaylar, bölgedeki Müslüman yöneticilere doğrudan müdahale etmemiş, ancak halktan hane başına bir dinar vergi alarak yönetimlerini sürdürmüştür. Bu yeni düzen, Moğolların ilerleyişi için uygun bir zemin oluşturmuş ve İslâm dünyasında derin bir kırılmaya yol açmıştır. Öyle ki ileride tarihin akışı Moğolların lehine, Türklerin aleyhine değişmeye başlayacaktır.⁹³ Ayrıca bu yenilgi, Selçuklu otoritesine meydan okumak isteyen güçlerin de harekete geçmesine sebep olmuştur. Harzemşah Atsız, Horasan'ı ele geçirerek Selçuklunun bu zamandaki payitahtı Merv'i işgal etmiş ve Sultan Sancar'a

⁸⁷ er-Râvendi, *a.g.e.*, s. 168; Salman, *a.g.m.*, s. 76.

⁸⁸ İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 80.

⁸⁹ er-Râvendi, *a.g.e.*, s. 168; Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 173; İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 80.

⁹⁰ İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 84.

⁹¹ Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 118; er-Râvendi, *a.g.e.*, s. 170; İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 219; Barthold, *a.g.e.*, s. 342-343.

⁹² Barthold, *a.g.e.*, s. 336.

⁹³ Köymen, *a.g.e.*, s. 83; Koca, *a.g.m.*, s. 67-68.

bağlı halkın direnişine rağmen hutbeyi kendi adına okutmuştur. Üstelik Karahitaylarla iş birliği yapan Atsız, Selçuklu Devleti'nin yetiştirdiği birçok âlim ve din adamını öldürerek bölgedeki istikrarı daha da bozmuştur.⁹⁴ Karahitay hükümdarı Gür Han ise Sultan Sancar'ın yeni bir saldırı düzenleyebileceğinden çekinerek üç ay boyunca savaş meydanında beklemiş, ancak Selçuklu Devleti'nin toparlanamayacağını anlayınca bölge üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırmıştır. Bu büyük mağlubiyetin ardından Sultan Sancar, bir daha eski gücüne kavuşamamış, kazandığı zaferler bile bu çöküşü durdurmaya yetmemiştir. Mâverâünnehir, 1216 yılına kadar Karahitayların hâkimiyetinde kalmış,⁹⁵ ancak onların ortadan kalkmasıyla bu topraklar bu kez Moğolların istilasına uğramıştır. Böylece Katvan Savaşı, yalnızca Selçuklunun değil, tüm Türk-İslâm dünyasının kaderini değiştiren bir dönüm noktası olarak tarihteki yerini almıştır.

2.2. İçeriden Gelen Son Tehdit: Oğuz İsyanı ve Selçuklunun Sonu (1157)

Katvan Savaşı'ndan sonra Sultan Sancar, dağılmış devleti yeniden toparlamayı başarsa da bu toparlanma uzun soluklu olmayacaktı. Çünkü Sultan yine çevresindekilerin etkisiyle, bu kez devletin yıkılışını hazırlayan yeni bir meseleye sürüklendi: Oğuzlar. Selçuklu Devleti'ni de bahsettiğimiz gibi Oğuzlar (Kınık) kurmuşlardı. Fakat devleti yıkılışa götürecek olan bu Oğuzlar, Selçuklular gibi yerleşik değil, göçebe Oğuzlardı. Bunlar Katvan Savaşı'nda, Karluklar ile beraber Karahitay ordularında yer almış fakat savaş kazanıldıktan sonra Karluk ve Karahitay baskıları nedeniyle, Mâverâünnehir'den ayrılıp Semerkant ile Ceyhun arasındaki bir bölgeye, ardından Belh civarındaki Huttelan bölgesine gelip yerleşmişlerdi.⁹⁶ Nitekim bu zamanda bu Oğuz kitlelerinin başında Tutu, Korkut, Davud, Bahtiyar, Arslan, Çakır ve Mahmud gibi varlıklı boy beyleri vardı.⁹⁷ Bu beyler ve halkları, yerleştikleri bölgelerde sarayın yıllık et ihtiyacını temin ederek,

⁹⁴ Turan, *a.g.e.*, s. 242.

⁹⁵ İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 84; Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 175.

⁹⁶ İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 154; Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 179; er-Râvendi, *a.g.e.*, s. 173; Sümer, *a.g.e.*, s. 169; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 223.

⁹⁷ Sümer, *a.g.e.*, s. 170.

karşılığında devletin otlaklarından faydalanma hakkına sahip oluyorlardı. Kaynaklara göre onlar, sarayın yılda 24.000 koyun ihtiyacını karşılamakla mükelleflerdi.⁹⁸ Oğuzların bu ihtiyacı karşılamaları onların ekonomik durumlarının pek de kötü olduğunu göstermiyordu. Hatta Katvan Savaşı'nda da yer almış olmaları, askeri bakımdan da ciddi bir potansiyele sahip olduklarını ortaya koymaktaydı. Bu güç ve hareket alanı sayesinde, Selçukluya vergi verdikleri sürece iç işlerinde bağımsız davranabiliyor, hatta kendilerini Selçukluya bağlı bir Yabgu Devleti'nin devamı olarak görmeye devam ediyorlardı.⁹⁹ Neticede, bu Oğuz kitlelerinin her geçen gün güç kazanmaları ve çeşitli savaşlara etkin biçimde katılmaları, Selçuklu yönetiminde rahatsızlığa yol açtı. Yani ya Katvan Savaşı'ndaki Türk etkisinin bıraktığı sonuç unutulmuştu ya da bir intikam, bir ders verme havası güdülmek isteniyordu. Her ne olursa olsun iki taraf arasındaki mücadele kaçınılmaz hale geldi veya bu duruma getirildi.

Nitekim Oğuzlarla Selçuklular arasındaki gerilim, vergi tahsili sırasında ortaya çıktı. Oğuz boyları, sürülerini otlattıkları meranın özel vergisini ödemek zorundaydılar.¹⁰⁰ Dolayısıyla bu tahsili almak için Oğuzlara varan Selçuklu memuru, vergi toplarken adaletsiz davranmış, rüşvet istemiş, onlara karşı küçük düşürücü sözler sarf etmişti. Zaten haksızlığa karşı tahammülsüz olan Oğuzlar,¹⁰¹ bu aşağılayıcı muameleye daha fazla katlanamayarak, öfkelerini gizli bir isyana dönüştürdüler ve Selçuklu tahsildarını gizlice öldürdüler.¹⁰² Tahsildarın öldürülmesi, Oğuzlar ile Selçukluları karşı karşıya getirmesi muhtemel bir durumdu. Fakat bu durum, tahsildarın öldürülmesiyle başlamadı. Hatta tahsildarın öldürülmesi uzun süre Sultan Sancar'dan gizli tutuldu; devlet ileri gelenleri Sultan Sancar'a durumu haber vermedi ve hatta o yılın et ihtiyacını Hânsalar karşıladı.¹⁰³

⁹⁸ er-Râvendî, *a.g.e.*, s. 173; Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 179; Köymen, *a.g.e.*, s.406.

⁹⁹ Ünal, *a.g.m.*, s. 405.

¹⁰⁰ Agacanov, *a.g.e.*, s. 175.

¹⁰¹ Koca, *a.g.m.*, s. 73.

¹⁰² Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 179-180; er-Râvendî, *a.g.e.*, s. 173.

¹⁰³ Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 180.

Bu mesele ancak Belh valisi Emir Kamac tarafından büyütüldü. Oğuzların vardığı Belh'in valisi olan emir Kamac, Oğuzları topraklarında öteden beri istemiyordu. Aslında bunda haksız da değildi. Çünkü 1152 yılında Gur Devleti'nin kurucusu Alaeddin Hüseyin Cihansuz'un Belh kuşatmasında, Emir Kamac, ona karşı Oğuzlardan aldığı destek ile harekate geçmiş fakat Oğuzlar, Emir Kamac'a ihanet ederek karşı tarafa geçmişlerdi ve böylece Belh Guruların elinde kalmıştı.¹⁰⁴ Tabi daha sonra Sultan Sancar, Belh'i tekrar geri almayı başardı. Yani Emir Kamac'ın Oğuzlara olmayan güveni eski husumetlere dayanıyordu. Bu sebeple onları topraklarından kesinlikle çıkarmayı isteyen Emir Kamac, bir süre sonra Sultan'ın huzuruna çıkarak, *"Cema'at-i Guzan (Oğuzlar), tamamen müstevli (istilacı) olmuşlardır. Uygunsuz davranışlarda bulunuyorlar. Bendenizin vilayetine yakındırlar. Eğer Hüdavend-i alem onların şıhne'liğini (valiliğini) bu kuluna lütfederse, bendeniz onları kahredip cezalandırır ve vazife-i matbah-ı hass (saray mutfak görevlisi) [olarak], matbah'a (mutfığa) her yıl otuz bin koyun getirtirim"*¹⁰⁵ şeklinde Oğuzları disiplin altına almak için kendisinin bölgede görevli olmasını talep etti. Yani amacı, sadece öldürülen tahsildarın intikamını almak değil, Oğuzları kontrol altına alarak bölgedeki otoritesini pekiştirmektir. Nitekim bir şekilde Sultanı ikna eden Emir Kamac, kendisinin bölgeye müdahalesine izin almayı başardı. Fakat Emir Kamac'ın bölgeye atanması olayların daha da büyümesine neden oldu. Emir Kamac, bölgeye gönderdiği bir tahsildar ile Oğuzlardan vergi miktarını artırmalarını ve öldürülen tahsildarın diyetini ödemelerini talep etti. Ancak Oğuzlar, doğrudan Sultan'a bağlı olduklarını belirterek bunu kabul etmediler. Onlar için Saray'a yıllık belirli miktarda koyun vermek yeterliydi, lakin Emir Kamac onları sıkı bir yönetime bağlamak istiyordu. Bu durum, aralarındaki gerilimi giderek artırmıştı. Ancak Oğuzlar, savaşın patlak vermesini hiç istemiyor, hatta çözüm olarak Emir Kamac'a her aile başına 200 dirhem gümüş vergi ödemeyi teklif etmişlerdi.¹⁰⁶ Fakat Emir Kamac bu teklif kabul edilmedi ve dolayısıyla savaş kaçınılmaz hale geldi. Böylece Selçuklu valisi Emir Kamac ile Oğuzlar arasında vuku bulan savaşta Oğuzlar galip geldi; Emir Kamac ve

¹⁰⁴ Sümer, *a.g.e.*, s. 170.

¹⁰⁵ Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 180.

¹⁰⁶ İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 156.

oğlu Alaeddin Ebu Bekir, esir alındı ve öldürüldü. Bununla da kalmayıp Belh'i ele geçiren Oğuzlar, bölgedeki hakimiyetlerini daha da arttırmaya imkân buldular.

Oğuzlar ile yaşanan olayların bu noktaya gelmesi Selçuklu beylerini paniğe sürükledi. Çok geçmeden onlar Sultan Sancar'ın yanına varıp, Oğuzlar üzerine bir sefer düzenlemesi gerektiğine ikna ettirdiler. Zaten Sultan, Katvan Savaşı'nda ırktaşlarının içeriden verdiği zararın ne denli yıkıcı olduğunu bizzat tecrübe etmişti. Buna ek olarak yanındakilerin, *“böyle bir cür'et affedilemez. Eğer onların cevabı verilmezse, hadleri bildirilmezse, vilayetdeki zulüm ve cesaretleri artar. Onların işini küçümsememek gerekir”*¹⁰⁷ şeklindeki ısrarları üzerine Sultan, Oğuzlar üzerine -100 bin kişilik- ordu gönderdi. Sultanın üzerlerine ordu gönderdiğini öğrenen Oğuzlar ise, hemen bir elçi ile Sultan'a itaat ettiklerini, ancak Emir Kamac'ın kendilerine haksızlık yaptığını belirttiler. Sultan'dan özür dileyerek, hatalarını telafi etmek adına 100 bin dinar para, hane başına yedi bin gümüş vergi, 200 bin koyun, 50 bin at ve deve teklif ettiler.¹⁰⁸ Gelen tekliflerden Oğuzların ne kadar varlıklı olduğunu görüyoruz. Belki de bu yüzden sorun istemiyorlardı. Keza varlıkları yerindeydi. Durduk yere büyük Sultan ile savaşmaya gerek yok gibiydi. Zaten Sultan da, vaktiyle Katvan'da olduğu gibi bu teklifi kabul etmeye razıydı.¹⁰⁹ Ancak yanında bulunanlar değildi. Öyle ki öldürülen Emir Kamac'ın torunu Müeyyed Ayaba başta olmak üzere birçok emir, bu seferin iptal edilmesine şiddetle karşı çıktı. Dolayısıyla Sultan, üzerindeki baskılar artınca sefere devam etmek zorunda kaldı. Fakat bu seferin en büyük zorluğu, Selçuklu ordusunun isteksizliği olacaktı. Askerler, kendileriyle aynı soydan gelen Oğuzlarla savaşmak istemiyor, ayrıca karşılarındaki insanların çoğunun silahsız siviller olması nedeniyle savaşa gönüllü yaklaşmıyordu. Buna karşılık Oğuzlar, hayatta kalmak için savaşmak zorunda olduklarını biliyor ve büyük bir direnç gösteriyordu. Hatta Sultan Sancar, ordusuyla üzerlerine yaklaştığında Oğuzlar,

¹⁰⁷ Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 180; er-Râvendi, *a.g.e.*, s. 173-174.

¹⁰⁸ İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 154-155; Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 181; Köymen, *a.g.e.*, s. 410.

¹⁰⁹ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev: Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2023, s. 17; Sümer, *a.g.e.*, s. 171.

kadın ve çocuklarını önlerine katıp af ile tekliflerini daha da attırmışlardı.¹¹⁰ Fakat yine de onların teklifleri kabul edilmemişti. Gerçekten durum çok ilginçti. Oğuzların bu denli ılımlı teklifleriyle birlikte yalvarmaları neden kabul edilmiyordu? Hatta Selçuklunun ırktaşlarına karşı bu kati tavrını, vaktiyle Gazneliler, Horasan'a yerleşen Oğuzlara yapmamıştı. Selçuklunun kuruluş yıllarında hanedan üyesi Arslan Yabgu, Gazneli Mahmud ile temasından sonra bertaraf edilmiş, ona bağlı olan Oğuzlar (Yabgulular) da başta Horasan olmak üzere pek çok yere göç ettirilmişti. Başlarda ifade ettiğimiz gibi okçu bir millet olan Türkler, yayı baş parmaklarına taktıkları zihgir ile çekerlerdi ve işaret parmağını da ona tetik olarak kullanırlardı. Böylece Türkler birden fazla oku aynı anda elinde tutarak ardı ardına her yöne hızlı atışlar yapabilirlerdi.¹¹¹ Türklerin bu okçuluk sistemi oldukça gelişkin bir düzeydeydi ki çoğu savaş okçular sayesinde kazanılmıştı. Öyle ki Köymen'e göre Türk oklarının mesafesi 1600 metreyi bulmaktaydı.¹¹² Dolayısıyla Türk okçuluğu her dönem büyük ilgi görmekteydi. Bundan dolayı Sultan Gazneli Mahmud'un yakınlarından olan Arslan Cazib, Yabguluların ok atamaz hale gelmesi için baş parmaklarının kesilmesini veya Ceyhun nehrinde boğulmalarını tavsiye etmişti.¹¹³ Çünkü topraklarında Oğuzların bela çıkarmasını istemiyor, buna en büyük çözüm de onların okçuluk yeteneklerini almak olarak görüyordu. Eğer bu merasim yapılsaydı gelen Oğuzların bu yeteneği yani ok atma merasimi gerçekleşemeyecekti. Aslında bu durum zekice ama zalimce bir plandı. Fakat Gazneli Mahmud, oğlu Mesud'a göre daha insafli ve daha merhametli bir adam olduğu için buna izin vermemişti. Yani Sultan Sancar'ın ırktaşlarına karşı bu denli kayıtsız, merhametsiz, ilgisiz kalmasını, bir başka topluluk dahi yapmamıştı. Bu durumun oluşmasını sağlayan en büyük şey, muhtemelen bahsettiğimiz İranlı idareciler olacaktır. Sultan, yanında bulunan İranlı memurlarının teşviki ile ırktaşlarına karşı böyle bir politika gütmekteydi.¹¹⁴

¹¹⁰ Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 181; er-Râvendî, *a.g.e.*, s. 175; Sümer, *a.g.e.*, s. 171.

¹¹¹ Tülay Metin, "Selçuklularda Okçuluğa Genel Bir Bakış", *Tarih Okulu Dergisi*, S: XVII, 2014, s. 133.

¹¹² Mehmet A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III.Cilt Alp Arslan ve Zamanı*, TTK Yayınları, Ankara 2021, s. 268.

¹¹³ İbnü'l-Esir IX, *a.g.e.*, s. 363.

¹¹⁴ Barthold, *a.g.e.*, s. 351-352.

Ayrıca burada tarih tekerrür de etmişti. Selçuklu Devleti'nin kuruluş döneminde, henüz Dukak ve Selçuk Bey zamanlarında bir boy halinde olan Kınıklar, o dönemde devlet olan Oğuz Yabgu Devleti'ne karşı varlık mücadelesi vermişti. Şimdi ise zaman içinde güç dengeleri değişmiş, Kınıklar devletleşmiş, Oğuzlar ise bu kez boy halinde kalmıştı. Yani roller tamamen tersine dönmüş, bir zamanlar devlete karşı mücadele veren Kınıklar, bu kez devlet olarak Oğuzlarla karşı karşıya gelmişti. Nitekim bu tarihi kırılma noktası, 1153 yılında gerçekleşen savaşla doruğa ulaştı. Sultanın acıma duygusunun kalmadığını gören Oğuzlar, korkularının yerini kızgınlık ile değiştirerek savunma savaşı için hazırlandılar ve nihayet gerçekleşen savaşta Sultan Sancar'ın ordusu büyük bir yenilgiye uğradı. Kaynaklara göre, savaşın ardından oluşan manzara öylesine korkunçtu ki, Selçuklu ordusunun cansız bedenleri adeta birer tepeyi andırıyordu.¹¹⁵ Dolayısıyla Selçuklular, tıpkı geçmişte Karluklardan aldıkları darbe gibi, bu kez de Oğuzlardan ağır bir darbe almıştı.¹¹⁶ Üstelik bu darbe, Selçuklu Devleti'nin sonunu hazırlamıştı. Çünkü savaşın en büyük sonucu Sultan Sancar'ın ve birçok Selçuklu ileri geleninin esir düşmesi olmuştu. Bu noktadan sonra Büyük Selçuklu Devleti fiilen sona ermiş, Oğuzlar Sultan Sancar'ı ellerinde tutarak Selçuklu yönetimini fiilen devralmışlardı.

Oğuzlara esir düşen Sultan Sancar'ın esaret günleri son derece çetin geçti. Oğuzlar, esir edilen Selçuklu komutanlarını öldürmekle yetinmedi;¹¹⁷ Sultan'ı da ağır bir aşağılamaya maruz bıraktılar. Görünüşte ona hürmet ediyor, gündüz tahtına oturarak önünde eğiliyorlardı. Hatta, “*Biş senin kullarımız, sana itaatten ayrılmayız, savaşmak istemediğini biliyoruz, ancak savaşa itildin*”¹¹⁸ diyerek bağlılıklarını bildiriyorlardı. Fakat tüm bunlar alaydan ibaretti. Çünkü gece olduğunda Sultan Sancar'ı demir bir kafese kapatıyor, etrafına muhafızlar dikerek onu göz hapsinde tutuyorlardı.¹¹⁹ Keza onlar böyle yaparak mevcut düzeni korumayı, gelebilecek muhtemel dış

¹¹⁵ İbn Kesîr XI, *a.g.e.*, s. 422; İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 155.

¹¹⁶ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 224; Sümer, *a.g.e.*, s. 172.

¹¹⁷ İbn Kesîr XI, *a.g.e.*, s. 422.

¹¹⁸ İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 155; Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 182; İbn Kesîr XI, *a.g.e.*, s. 422.

¹¹⁹ Köymen, *a.g.e.*, s. 416.

müdahaleleri önlemeyi düşünüyorlardı.¹²⁰ Geline nokta çok dramatikti. Koca Selçuklu Devleti'nin güçlü hükümdarı, kendi kavmi tarafından esarete mahkûm düşmüştü. Durumu hiç de iyi değildi. Sultan, aç bırakılıyor, hatta öyle ki açlıktan ölme noktasına geliyor, günlerce ağlayarak ölümü diliyordu.¹²¹ Kaynağın ifade ettiğine göre, “*Sancar, sözde sultanı, fakat esaret altında olduğu için sözüne kulak asılmıyordu. Çoğu zaman ata binmek istediğinde yanına silahını taşıyacak kimse bulunmaz, silahını beline kendi bağlayarak yola çıkardı. Kendisine verilen yemeğin bir kısmını daha sonra yemek için saklardı, çünkü Oğuzlar ona yeterli yiyecek vermiyor, görevlerini ihmal ediyorlardı.*”¹²² Yaklaşık üç-dört yıl boyunca Oğuzlar tarafından peşlerinde dolaştırılan Sultan Sancar, sonunda başkenti Merv'e getirildi. Onca zorluğa rağmen umudunu tamamen kaybetmemişti, ancak Oğuzların başındaki Bahtiyar, Merv'in kendisine iktâ edilmesini talep etti. Sancar, “*Burası payitahttır, hiçbir kimseye iktâ edilmesi caiz değildir*” diyerek bunu reddetti,¹²³ fakat Oğuz beyleri bu söze gülerken karşılık verirken Bahtiyar alaycı bir edayla dudak büktü. Dolayısıyla yaşananlara daha fazla tahammül edemeyen Sultan Sancar, Merv dergâhına çekilerek hükümdarlıktan feragat ettiğini ilan etti.¹²⁴ Aslında bunun Oğuzlar hükmünde, pek de bir değeri yoktu; zaten onlar Sultan yokmuş gibi davranıyorlardı. Bu tavrın arkasında ise, başta söylediğimiz Oğuzların yerleşik ırktaşlarına karşı besledikleri olumsuz düşünceler yatmaktaydı. Göçebe halde yaşayan Oğuzlar, yerleşik hayata geçmiş soydaşlarını -bu esnada Selçukluları- pek hoş karşılamıyor; onları tembel olarak görüyor ve savaşçı ruhlarını yerleşik düzene geçmekle kaybettiklerine inanıyorlardı. Muhtemelen bu sebeple olacak ki, yerleşik düzende bir devlet halinde yaşayan ırktaşlarına karşı son derece sert ve yıkıcı bir tutum sergilediler. Bunlar başkent Merv'i, üç gün üst üste yağmalayıp, altın, gümüş, ipek, pirinç, tunç, bakır, demir, yatak, yastık, küp, çömlek, kapı, çerçeve vs. pek çok şeyi ganimet olarak yanlarına alıp, istilalarına devam ettiler.¹²⁵

¹²⁰ Sümer, *a.g.e.*, s. 172.

¹²¹ İbn Kesîr XI, *a.g.e.*, s. 423; Köymen, *a.g.e.*, s. 417.

¹²² İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 173.

¹²³ İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s.155; İbn Kesîr XI, *a.g.e.*, s. 422.

¹²⁴ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 224.

¹²⁵ er-Râvendî, *a.g.e.*, s. 176; Sümer, *a.g.e.*, s. 172; Ünal, *a.g.m.*, s. 404.

Sultan Sancar devletin başında olmaması, Büyük Selçuklu Devleti'nde büyük bir kaos başlattı; merkezi otoritenin zayıflamasıyla bağlı devletler birer birer koparken, özellikle Atsız bağımsızlık girişiminde bulunanların başında geliyordu. Oğuzlardan önce başkent Merv'i yağmalayan Atsız, Sultan Sancar'ın hazinelerini alıp götürdü. Devletin çöküşünü önlemeye çalışan Sancar'ın veziri ve Nizamü'l-Mülk'ün torunu olan Tahir b.Fahrülmülk, Oğuzların elinden kaçıp Nîşâbur'a ulaşarak Selçuklu tahtına bir önceki Selçuklu Sultanı olan Tapar'ın oğlu Süleymanşah'ı çıkardı (11 Eylül 1153).¹²⁶ Aslında bu adım, Sultan Sancar'ın tamamen gözden çıkarıldığını açıkça gösteriyordu. Ancak yeni düzeni kurma çabaları devam etse de, Oğuzlar karşısında istenilen başarıya ulaşılamadı ve devletin geleceği giderek belirsizleşti. Yeni Sultan Süleymanşah, Oğuzlara karşı baskınlar düzenledi fakat Merv civarında ağır bir yenilgi alarak geri çekilmek zorunda kaldı, üstelik vezir Tahir'in 1153-1154 yıllarındaki ölümü devleti daha da zayıflattı ve Süleymanşah, Horasan'dan Cürcan'a çekildi (1154). Onun ardından Sultan Sancar'ın yeğeni ve Karahanlı hanedanından gelen Arslan Han'ın oğlu Mahmud tahta geçti (Aralık 1154/Ocak 1155).¹²⁷ Yani yeni gelen Sultanlar bir fayda sağlamıyor, devlet giderek zayıflıyordu. Kendilerine karşı koyacak kimseleri bulamayan Oğuzlar, önlerindeki engelleri aşarak Türkistan'ı istila etti; âlimlerin ve zahidlerin mekânı olan Tûs şehrine varıp şehri yağmaladı, kadınları esir alıp erkekleri öldürdü ve mescitleri tahrip etti.¹²⁸ İşgallerine devam eden Oğuzlar Nîşâbur'a ulaşınca da büyük bir katliam gerçekleştirdi; sadece iki mahallede kadınlar ve çocuklar hariç 12 bin kişi öldürüldü, önde gelen din âlimleri de bu kıyımdan kaçamadı. Kaynağın ifadesiyle, "*Oğuzların o bölgede yaptıklarının hepsini sayıp dökmek çok zordur. Horasan'da Herat ve Debistan hariç Oğuzlar tarafından yağmalanmayan hiçbir şehir kalmamıştır.*"¹²⁹ Oğuzların bu ilerleyişini durdurmak isteyen Sultan Mahmud, Herat'ta onlarla savaşa girerek Merv'e dönmelerini sağladı fakat gücünün yetersiz olduğunu anlayarak barış

¹²⁶ İbnü'l-Esir XI, a.g.e., s. 157; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 224; Sümer, a.g.e., s. 172.

¹²⁷ İbn Kesîr XI, a.g.e., s. 430; Köymen, a.g.e., s. 449; Sümer, a.g.e., s. 172-173; Barthold, a.g.e., s. 352.

¹²⁸ İbnü'l-Esir XI, a.g.e., s. 157.

¹²⁹ a.g.e., s. 155.

istemek zorunda kaldı ve nihayet Eylül 1155'te geçici bir anlaşma sağlandı.¹³⁰ Bu esnada Oğuzlar, Belh, Merv ve Serahs bölgelerinde, Nişâbur, Tus, Nesa ve Abiverd toprakları ise Müeyyed Ayaba'nın elinde, Horasan, Cürcan ve Dihistan'da Sultan Sancar'ın diğer emiri olan Aytak'ın elinde kalmıştı.¹³¹ Bunlardan Müeyyed Ayaba, yıllarca esaret altında kalan Sultan Sancar'ın kurtulmasını sağladı, ancak artık Büyük Selçuklu Devleti'nin eski ihtişamına kavuşması zor görünüyordu. Çünkü kaynağında ifadesiyle bu süreçte tek devlet, devletçiklere dönmüştü.¹³²

Daha önce babası ve dedesi savaş meydanında ölen Müeyyed Ayaba, vaktiyle Sultan Sancar'ın Oğuzlara karşı savaş açmasını engellemeyerek, devletin üç yıl boyunca fiilen başsız kalmasına neden olan kişiler arasındaydı. Belki de bu hatasını telafi etmek istercesine Sultanı kurtarma planları yaptı. Müeyyed Ayaba, Oğuzlardan bazılarını Sultan'ın para vereceği vaadiyle kandırarak kaçış planını devreye soktu. Nöbet sırası kendilerine gelen Oğuzlar, Sultanı Müeyyed Ayaba'nın yanına getirdiler. Böylece Tirmiz'in karşısındaki Ceyhun Nehrine varan Sultan ve onu kurtaran kabile buradaki bir sandal ile bölgeden kaçmayı başardı (Nisan 1156).¹³³ Onun geri dönmediğini fark eden Oğuz beyleri telaşa kapılıp peşine düşseler de çoktan nehrin karşısına geçtiğini anlayınca onu tekrar ele geçirme ümitlerini kaybettiler. Nitekim şimdiye dek Oğuzlara karşı beslediği kişisel kinle hareket eden Ayaba, bu siyasetini terk ederek bir zamanlar esir düşmesine sebep olduğu Sultan Sancar'ı kurtarmayı başarmıştı. Aslında bazı kaynakların ifade ettiğine göre Sultan Sancar, kendisiyle birlikte esir düşen karısının ölümünden sonra kaçmayı düşünmeye başlamıştı. Daha önce kaçma fırsatları yakalamışsa da esir olan karısını bırakmayı şerefine yakıştıramadığı için tüm eziyetlere katlanmış, ancak onun ölümünün ardından kurtulmaya karar verip, Müeyyed Ayaba'nın yardımıyla bu amacına ulaşmıştı.¹³⁴ Özgürlüğüne kavuştuktan sonra Tirmiz'e giden Sultan, yeniden devletin başına geçtiğini ve kendisine tâbi olan ya da olmayan tüm çevre devletlere bunu bildirdi. Horasan emirleri ve

¹³⁰ *a.g.e.*, s. 158.

¹³¹ Sümer, *a.g.e.*, s. 173.

¹³² İbn Kesîr XI, *a.g.e.*, s. 422.

¹³³ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 225.

¹³⁴ Köymen, *a.g.e.*, s. 458.

askerler onun yanında toplandı, ancak başkent Merv'e döndüğünde gördüğü manzara yüreğini dağladı. Şehir yağmalanmış, hazineleri talan edilmişti. Devleti yeniden ayağa kaldırmak için çabalasa da hem yaşının ilerlemesi hem de üç yıllık esaretin yıpratıcı etkisi nedeniyle 26 Nisan 1157'de, 72 yaşında vefat etti.¹³⁵ Bağdat ve diğer şehirlerde Sultan olarak adı kırk yıl boyunca hutbelerde okundu, Meliklik dönemini de hesaba katarsak toplamda 60 yıl boyunca adını hutbelerde zikrettirdi. Hayattayken yaptırdığı ve "*Dârü'l-âhiret*" (Ahiret Yurdu) adını verdiği türbesine, Merv'de defnedildi.¹³⁶ Onun ölümüyle birlikte Büyük Selçuklu İmparatorluğu da tarih sahnesinden silindi. Tarihin garip tecellisidir ki devleti kuran da Oğuzlar'dı, yıkılışına sebep olanlar da onlar oldu. Kendi çocuğu olmadığı için kardeşinin oğlu Mahmud'u veliaht bıraktı,¹³⁷ ancak onun ölümünden sonra emirler ve şehzadeler kendi başlarına hareket ederek Selçuklu mirası üzerinde hâkimiyet kurma mücadelesine giriştiler.

Sonuç

Bütün bu tarihî süreç değerlendirildiğinde, Selçuklu Devleti'nin hem kuruluşunda hem de yıkılışında Oğuz/Türkmen unsurlarının belirleyici bir rol oynadığı açıkça görülmektedir. Oğuzların Kınık boyu öncülüğünde teşekkül eden bu devlet, aynı soydan gelen göçebe unsurların gücüyle yükselmiş; ancak zamanla, bu unsurlarla kurulan ilişkinin yönetilememesi devletin çöküşünü hızlandıran temel etkenlerden biri hâline gelmiştir. Başlangıçta gaza ve iskân siyasetiyle yönlendirilen Türkmenler, Tuğrul Bey ile başlayan ve özellikle Alparslan ve Melikşah dönemlerinde hızla yoğunlaşarak, Anadolu'nun Türkleşmesine öncülük etmiş; fakat Fars idaresinin ağırlık kazanması ve Gulâm sisteminin merkezîleşmesiyle birlikte devletle aralarındaki bağ zayıflamıştır. Nizamü'l-Mülk'ün orduya çok unsurlu bir yapı kazandırma çabalarına rağmen, Türkmenlerin boy temelli sadakati merkezî itaate tercih etmeleri, onları hanedan mücadelelerinde sürekli taraf değiştiren bir güç durumuna getirmiştir. Sultan Sancar devrinde bu çözülme daha da belirginleşmiş, sonunda büyük bir isyana dönüşerek devletin zeminini

¹³⁵ Gregory Abül Farac II, *a.g.e.*, s. 397.

¹³⁶ İbnü'l-Esir XI, *a.g.e.*, s. 187; Reşidü'd-dîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 187; er-Râvendî, *a.g.e.*, s. 180.

¹³⁷ Barthold, *a.g.e.*, s. 354.

sarsmıştır. Bu noktada Faruk Sümer'in şu tespiti, meselenin tarihsel boyutunu veciz biçimde özetler: “İşte kudret ve haşmeti şair ve muharrirler tarafından göklere çıkarılan Sultan Sancar'ın akıbeti, böyle beklenmeyen bir şekilde sona erdi. Bu, hiç şüphe yok ki bir hânedanın kendi öz kavmine karşı çevresindeki İranlılarınkinden farksız bir zihniyetle hareket etmesinin mukadder bir sonucu idi”.¹³⁸ Bu sebeple de Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışını anlamak, Türkmenlerle kurulan dengeyi çözümlemekten geçmektedir. Çünkü bu topluluk, yalnızca savaş meydanlarında değil, devletin kader anlarında da etkileyici bir ağırlığa sahip olmuş; sahip oldukları bu güç ise, yönetilebildiği ölçüde devlete hizmet etmiş, ihmal edildiğinde ise yıkımı beraberinde getirmiştir.

KAYNAKÇA

- Agacanov, S. (2002). *Oğuzlar*. (E. N. Necef, & A. Annaberdiyev, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Anna Komnena. (1996). *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*. (B. Umar, Çev.) İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Bars, M. E. (2013). Metinlerarası İlişkiler Bağlamında Oğuz Kağan Destanı'na Bir Bakış. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(4), 181-197.
- Barthold, V. V. (2021). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. (H. D. Yıldız, Çev.) İstanbul: Kronik Yayınları.
- Başkumandan Simbat. (1946). *Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334)*. (H. D. Andreasyan, Çev.)
- Demir, N. (2024). *Oğuz Yabgu Devleti*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gregory Abûl Farac. (1945). *Abû'l Farac Tarihi* (Cilt I). (Ö. R. Doğrul, Çev.) Ankara: Ttk Yayınları.
- Gregory Abûl Farac. (1950). *Abû'l Farac Tarihi* (Cilt Iı). (Ö. R. Doğrul, Çev.) Ankara: Ttk Yayınları.
- Haykıran, K. R. (2018). Manevî Fetih: Malazgirt Savaşı'ndan Sonra Anadolu'da Kültürel Değişim. M. Alican (Dü.) İçinde, *Malazgirt Zaferi (Bin Yıllık Miras)*. İstanbul: Kronik Yayınları.

¹³⁸ Sümer, a.g.e., s. 173.

- İbn Fadlan. (2022). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. (M. Şayir, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- İbn Havkal. (2014). *10. Asırda İslâm Coğrafyası (Sûrat El-Arz)*. (R. Şeşen, Dü.) İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İbn Kesîr. (2017). *El Bidâye Ve'n-Nihâye* (Cilt Xı). (M. Keskin, Çev.) İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbnü'l-Esir. (1991). *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi* (Cilt Ix). (A. Özaydın, Çev.) İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Esir. (1991). *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi* (Cilt Xı). (A. Özaydın, Çev.) İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Esir. (1991). *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi* (Cilt X). (A. Özaydın, Çev.) İstanbul: Bahar Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1972). *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kerîmüddin Mahmud-İ Aksarayî. (2023). *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. (M. Öztürk, Çev.) Ankara: Ttk Yayınları.
- Koca, S. (2017). Sultan Sancar Ve Büyük Selçuklu Devletinin Çöküşten Önce Son Parlayışı. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 31-80.
- Köymen, M. (2021). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Iı.Cilt Alp Arslan Ve Zamanı*. Ankara: Ttk Yayınları.
- Metin, T. (2014). Selçuklularda Okçuluğa Genel Bir Bakış. *Tarih Okulu Dergisi*(XVII), 131-153.
- Metin, T. (2020). *Selçuklu Çağında Yaşamak Ortaçağda Türk Şebri*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Muhammed B.Ali B.Süleyman Er-Râvendî. (2020). *Râhat-Üs-Sudûr Ve Âyet-Üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı Ve Sevinç Alâmeti)* (Cilt I-Iı). (A. Ateş, Çev.) Ankara: Ttk Yayınları.
- Niğdeli Kadı Ahmed. (2015). *Niğdeli Kadı Ahmed'in El-Veledü's-Şefîk Ve'l-Hâlfidü'l-Halîk'l* (Cilt I). (A. Ertuğrul, Çev.) Ankara: Ttk Yayınları.
- Reşîdü'd-Dîn Fazlullâh. (2018). *Câmi'ü't-Tevârîh (Zikr-İ Târih-İ Âl-İ Selçuk)*. (E. Göksü, & H. H. Güneş, Çev.) İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları.
- Sadreddin Hüseyini. (1943). *Ahbari'd-Devleti's-Selçukiyye*. (N. Lugal, Çev.) Ankara.
- Salman, H. (2014). Katvân Savaşı'nda Karlukların Rolü. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(2), .69-77.
- Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

- Süryani Mikhail. (1944). *Süryani Patrik Mikhail'in Vekayinamesi - İkinci Kısım (1042-1195)*. (H. D. Anreasyan, Çev.) Ttk Yayınları.
- Tarih-İ Âl-İ Selçuk (Anonim Selçukname)*. (2014). (H. İ. Gök, & F. Çoşguner, Çev.) Ankara: Tarcan Matbaacılık.
- Turan, O. (2009). *Selçuklular Tarihi Ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Urfalı Mateos. (2019). *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) Ve Papaş Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. (H. D. Andreasyan, & E. Dulaurer, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ünal, A. A. (2019). Büyük Selçuklu Devleti'nin Oğuzlar-Türkmenlere Karşı Takip Ettiği Siyaset (Başlangıçtan Yıkılışa Kadar). *Turkish Studies - Historical Analysis*, 14(2), 397-411.